

Sociaal en Cultureel Planbureau

BURGERPERSPECTIEVEN

BERICHT **2** 2022

» EMILY MILTENBURG, BRAM GEURKINK, SIMON TUNDERMAN, DAAN BEEKERS EN JOSJE DEN RIDDER
M.M.V. EELCO HARTEVELD (UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM)

	Belangrijkste bevindingen tweede bericht 2022	3
	Ten geleide	6
	Inleiding	6
	Dataverzameling, oorlog in Oekraïne en boerenprotesten	6
1	Hoe gaat het met Nederland?	7
	Inleiding	8
	Somberder over de economische toekomst, stemming over het land stabiel	8
	De versomberde economische stemming nader geduid	14
	Wat er nog meer speelt	22
	Wat er goed gaat: de zorg, het samenleven en de welvaart	29
	Slot	31
2	Politieke onvrede: kritiek op inhoud en vorm	32
	Inleiding	33
	Vertrouwen blijft laag, kritisch over de Nederlandse politiek	33
	Minder tevredenheid met het functioneren van de democratie in Nederland	35
	De betekenis van (on)tevredenheid over politiek en maatschappij	36
	Slot: vertrouwen houden door brede democratische discussies	45
3	Zorgen over polarisatie en verharding van het publieke debat	47
	Inleiding	48
	Ervaren tegenstellingen en conflicten	49
	Zorgen over verharding en verslechterde omgangsvormen in het debat	51
	Polarisatie gebeurt vaak elders, maar komt dichterbij als het persoonlijk wordt	56
	Zorgen en ergernis over een beweging naar de uitersten	59
	Harde toon vooral gezien bij kleine groep, maar zorgen over groei van die groep	64
	Slot: wars van conflict	68
	Eindnoten	71
	Literatuur	73
	Verantwoording	76

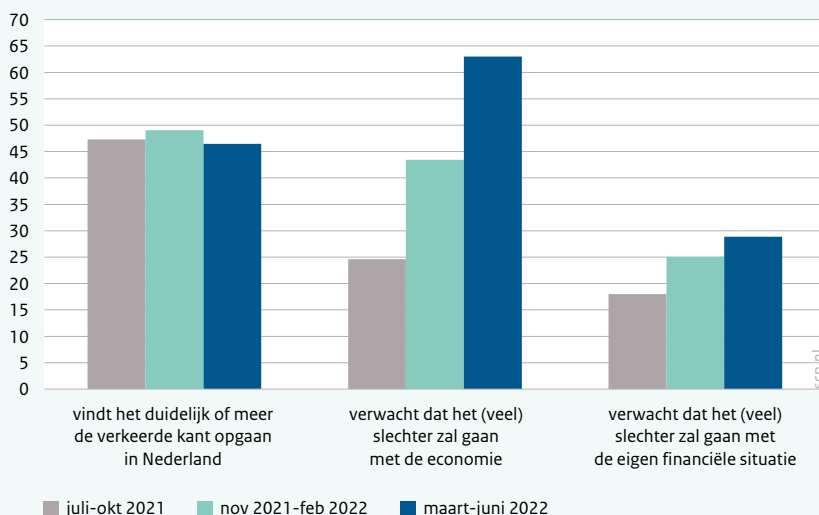
Belangrijkste bevindingen tweede bericht 2022

De economische stemming versombert verder, stemming over het land stabiel

In het voorjaar van 2022 verwacht 63% van de Nederlanders een verslechtering van de economische situatie. In de winter van '21/'22 was dat nog 43%.¹ Het aantal mensen dat een verbetering verwacht, halveert in die periode van 24% naar 12%. 29% verwacht een [verslechtering van de eigen financiële situatie](#). Inkomen en economie is in het voorjaar het meestgenoemde maatschappelijke probleem: veel mensen maken zich [zorgen over de stijgende prijzen](#) van onder meer boodschappen en energie. Ondanks de somberheid over de economische toekomst geeft een ruime meerderheid de economie (76%) en de eigen financiële situatie (88%) een voldoende. Andere veelgenoemde [\(binnenlandse\) problemen](#) zijn de politiek, de wooncrisis en de manier van samenleven. De oorlog in Oekraïne leidt tot zorgen over geopolitieke stabiliteit en versterkt de zorgen over economie en stijgende prijzen.

De [stemming over de richting van het land](#) is stabiel gebleven. De grootste groep (46%) vindt dat het de verkeerde kant opgaat in Nederland, 21% vindt het de goede kant opgaan, 24% vindt het evenveel de goede als de verkeerde kant opgaan. Ook de afgelopen jaren waren meer mensen somber dan optimistisch over de richting van het land.

Ontwikkeling stemming over het land, verwachtingen economie en eigen financiële situatie (in procenten)

Bron: NIB juli 2021-juni 2022

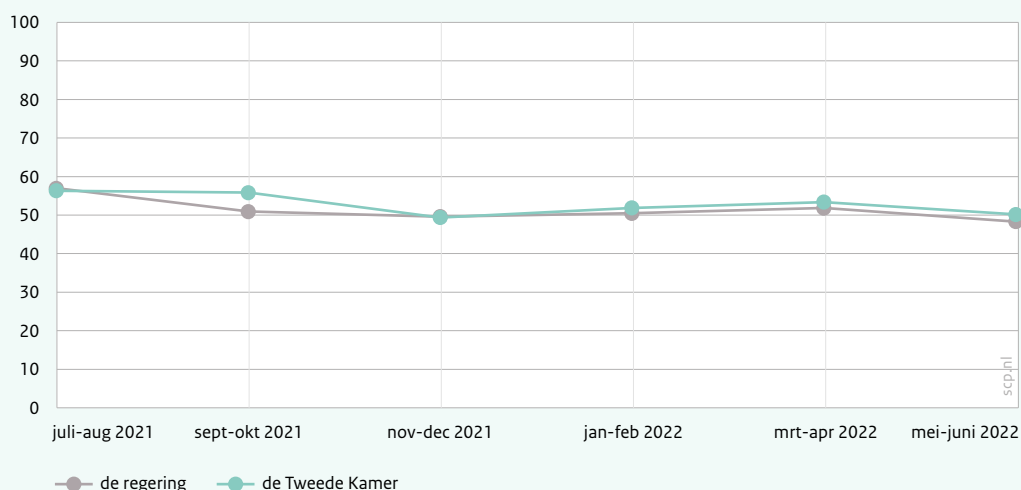
Naast alle zorgen noemen mensen ook [sterke punten van Nederland](#). Ondanks ongerustheid over de kosten en toegankelijkheid van de zorg, zien velen met name de kwaliteit van de medische zorg als sterk punt van Nederland. In de manier van samenleven zien Nederlanders ook dingen goed gaan: mensen zijn nog altijd bereid om elkaar te helpen, zo vindt men. Dat blijkt ook uit het onderlinge vertrouwen: twee derde vindt dat anderen te vertrouwen zijn. Dat is sinds medio 2020 stabiel en ongeveer even hoog als voor de coronacrisis. Ook de welvaart en de hoge levensstandaard in Nederland in vergelijking met andere landen worden genoemd als positief punt.

Belangrijkste bevindingen

Politiek vertrouwen blijft laag

Veel Nederlanders zijn kritisch over het functioneren van de politiek. Het [politiek vertrouwen is en blijft laag](#). In het voorjaar van 2022 heeft 50% voldoende vertrouwen in de regering en 52% voldoende vertrouwen in de Tweede Kamer. De politiek is een van de meestgenoemde maatschappelijke zorgen. Mensen vinden dat de regering de [problemen niet adequaat oplost](#), niet of te laat ingrijpt (energiecrisis, toeslagenaffaire) of niet bij machte is problemen op te lossen (wooncrisis, versterken huizen Groningen). Ook is er [kritiek op de politiek-bestuurlijke cultuur](#). Volgens mensen zijn er slechte omgangsvormen, een gebrek aan daadkracht en moraliteit, en weten politici niet wat er onder de bevolking speelt.

Aandeel dat een voldoende geeft voor vertrouwen in de regering en de Tweede Kamer (in procenten)

Bron: NIB juli 2021-juni 2022

Zorgen over polarisatie gaan veelal over verharding van het debat

Veel Nederlanders maken zich zorgen over polarisatie in Nederland. Ze zien tegenstellingen in de samenleving, vinden dat het [conflict tussen mensen met verschillende politieke opvattingen groot is](#) en dat meningsverschillen over maatschappelijke kwesties steeds groter worden. Deze percepties zijn sterk, maar uit wetenschappelijk onderzoek naar polarisatietrends blijkt niet dat verschillen in opvattingen over de hele linie groter worden. In groepsgesprekken en via toelichtingsvragen verkenden we daarom waarover Nederlandse burgers zich zorgen maken, wat ze onder polarisatie verstaan en waar en hoe ze het zien gebeuren. Vaak hebben ze het over de verharding en de toon van het debat: mensen luisteren niet meer naar elkaar, er is weinig begrip en respect en mensen graven zich in in het eigen gelijk. Ze zien tegenstellingen en meningsverschillen vooral op een aantal hete hangijzers, zoals vaccineren, stikstof, woningnood, Zwarte Piet en lhbtq+-rechten.

Polarisatie gebeurt vaak elders, kan dichtbij komen als het persoonlijk wordt

Mensen zien die verharding vooral in de politiek en in het publieke debat in de (sociale) media. In [de directe, persoonlijke omgeving lopen de ervaringen uiteen](#). Mensen ervaren polarisatie en verharding vooral wanneer ze persoonlijk geraakt worden door een thema. Voor mensen die tot een groep behoren waarover veel discussie is, is het lastiger om zich aan die discussie te onttrekken. Bij de kwesties rondom corona en vooral de discussie over vaccineren, zien we dat die vrijwel iedereen raakten en ook in de directe omgeving voor spanningen zorgden.

Belangrijkste bevindingen

Mensen ervaren ergernis en ongemak over scherpe uitingen en tegengeluiden

Mensen zien een ontwikkeling waarbij steeds meer de extremen worden opgezocht. De Nederlanders die we hebben bevraagd, tonen zich [afkeurend en geërgerd over in hun ogen extreme uitingen](#), vooral wanneer die actief worden uitgedragen. Het gaat dan niet alleen om fel verwoorde meningen en harde protestacties, maar ook om uitingen die afwijken van de heersende opinie. Mensen zijn het erover eens dat het vooral kleine groepen met een harde toon zijn die veel aandacht vragen en krijgen. Hier is soms wel begrip voor, vooral wanneer die groepen achterstelling ervaren of het gevoel hebben niet gehoord te worden.

Ten geleide

Inleiding

Dit is het 55^e bericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB), waarin het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) sinds 2008 de Nederlandse publieke opinie volgt en duidt. In dit COB-bericht belichten we zoals gewoonlijk diverse elementen van de publieke opinie. In [hoofdstuk 1](#) onderzoeken we de stemming in Nederland in het voorjaar van 2022 en hoe deze is veranderd ten opzichte van winter '21/'22. Hoe kijkt men aan tegen de stand van het land, waarover maken mensen zich zorgen en waarom? In [hoofdstuk 2](#) gaan we in op het lage vertrouwen in de politiek. Hoe kunnen we politieke onvrede duiden? In [hoofdstuk 3](#) kijken we naar een door Nederlanders breed gedeelde zorg over het samenleven: polarisatie. Mensen ervaren dat tegenstellingen groot zijn en meningsverschillen alleen maar groter worden. Waarom ervaren mensen dat zo, terwijl uit wetenschappelijk onderzoek blijkt dat verschillen in inhoudelijke opvattingen niet over de hele linie zijn toegenomen?

Dataverzameling, oorlog in Oekraïne en boerenprotesten

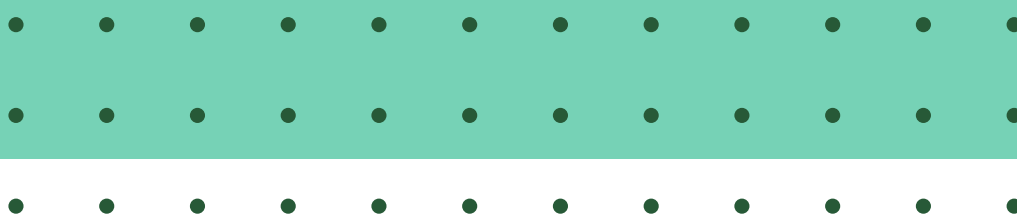
Het COB is een combinatie van kwantitatief en kwalitatief opinieonderzoek. Voor het COB maken we gebruik van de SCP-brede enquête Nederland in Beeld (NIB), waarin we met gesloten en enkele open vragen de publieke opinie het hele jaar volgen. Zie verder de [Verantwoording](#) achterin.

De veldwerkperiode van de NIB-enquête liep van maart tot juni 2022. Deze periode valt net na het uitbreken van de oorlog in Oekraïne en valt samen met prijsstijgingen en grote onzekerheid over hoe deze oorlog zich verder gaat ontwikkelen. De NIB-dataverzameling vond ook grotendeels plaats voor de protesten tegen de stikstofplannen die medio juni 2022 werden gepresenteerd. In juni 2022 legden we aan het LISS-panel van Centerdata ook een korte vragenlijst met open vragen voor. Daarnaast hebben we op 13 en 15 september in Tilburg en Amsterdam vier focusgroepen gehouden over het thema polarisatie. Het doel van deze focusgroepen was om ervaren tegenstellingen in de samenleving beter te begrijpen. Zie voor meer informatie over de indeling van deze groepen hoofdstuk 3 en de Verantwoording achterin.

In dit rapport laten we respondenten met citaten ook zelf aan het woord. Als we open antwoorden uit de enquête citeren, dan geven we bij elk citaat informatie over het geslacht, de leeftijd en het opleidingsniveau van de respondent. Als we in hoofdstuk 3 deelnemers uit de focusgroepen aan het woord laten, dan vermelden we naast deze achtergrondinformatie van de deelnemers ook uit welke focusgroep het citaat afkomstig is.

01

Hoe gaat het met Nederland?

Kernpunten

De [economische stemming in Nederland versombert](#). In het voorjaar van 2022 verwacht 63% van de mensen een verslechtering van de economie. Dat was winter '21/'22 nog 43%. Het aantal mensen dat een verbetering verwacht, halveerde in die periode van 24% naar 12%. 76% van de Nederlanders geeft de Nederlandse economie een voldoende, dat is stabiel ten opzichte van winter '21/'22, maar is inmiddels lager dan in zomer/najaar 2021, toen nog 84% tevreden was.

De [verwachtingen over de eigen financiën](#) zijn iets negatiever geworden. 29% verwacht in het voorjaar van 2022 een verslechtering van de eigen financiële situatie, in zomer/najaar 2021 was dat nog 18%. De tevredenheid met de eigen financiële situatie is hoog en stabiel (88% in het voorjaar van 2022). Er zijn wel [verschillen in deze verwachtingen en tevredenheid](#) tussen opleidingsniveaus, waarbij mensen met een hogere opleiding vaker optimistisch en meer tevreden zijn over de eigen financiën.

Nederlanders zijn niet pessimistischer geworden over de [richting van het land](#). Ongeveer de helft (46%) geeft in het voorjaar van 2022 aan dat het de verkeerde kant opgaat met het land. 21% van de mensen vindt het de goede kant opgaan, 24% evenveel de goede als de verkeerde kant op. Ook de afgelopen jaren was de grootste groep somber over de richting van het land.

In het voorjaar van 2022 zijn zorgen over inkomen en economie het [meestgenoemde maatschappelijke probleem](#), vooral de [stijgende prijzen](#) van boodschappen en energie baren mensen zorgen. Deze zorgen zagen we vanaf najaar 2021 ook al, maar worden nu vaker genoemd, mede door de oorlog in Oekraïne. Andere veelgenoemde maatschappelijke problemen zijn de politiek, de wooncrisis en de manier van samenleven.

Gevraagd naar [wat er goed gaat](#), noemen mensen de kwaliteit van de medische zorg, onderlinge hulpvaardigheid en het feit dat Nederland een welvarend land is.

Inleiding

In 2020 en begin 2021 stond de publieke opinie in het teken van de coronacrisis. De publieke opinie werd grotendeels bepaald door ontwikkelingen in de coronacijfers en het vermogen van de regering om die onder controle te houden en de impact op de samenleving en de economie te beperken (COB 2020|4). Vanaf najaar 2021 werd het coronaperspectief minder dominant. Corona was één van de vele problemen die burgers zagen, naast de lange formatie van een nieuw kabinet na de Tweede Kamerverkiezingen in maart 2021, de krappe woningmarkt en de stijgende energieprijzen (COB 2021|4; COB 2022|1). Vanaf begin 2022 kwam hier nog een internationale crisis bij: de oorlog in Oekraïne.

In dit hoofdstuk bekijken we hoe de stemming in Nederland zich in de periode van maart tot en met juni 2022 verder heeft ontwikkeld. In hoeverre zorgt de oorlog in Oekraïne voor verschuivingen in de stemming over Nederland en opvattingen over maatschappelijke kwesties? Dat doen we in twee stappen. We beginnen met de publieke stemming op hoofdlijnen en kijken naar ontwikkelingen in de economische stemming, opvattingen over de stand van het land en de meestgenoemde maatschappelijke problemen. Na die bespreking op hoofdlijnen staan we wat uitgebreider stil bij thema's die hoog op de publieke agenda staan om te achterhalen waarover mensen zich precies zorgen maken. We kijken achtereenvolgens naar zorgen over economie en inkomen, wonen, de manier van samenleven, klimaat, gezondheidszorg, immigratie en integratie, criminaliteit en internationale ontwikkelingen. Tot slot kijken we naar wat Nederlanders goed vinden gaan. Eén thema ontbreekt in dit rijtje: de politiek. Dat onderwerp staat centraal in [hoofdstuk 2](#).

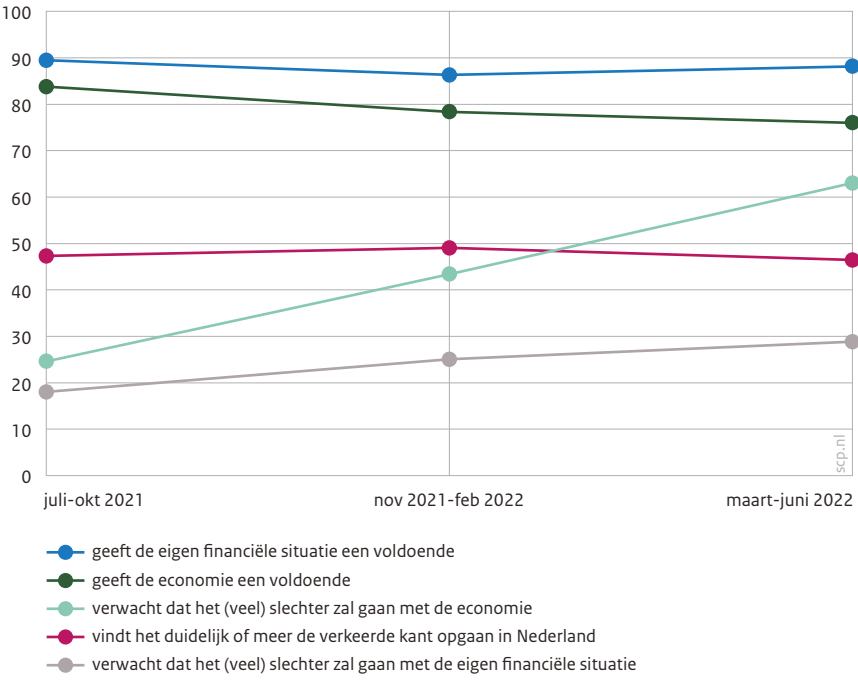
Somberder over de economische toekomst, stemming over het land stabiel

Vanaf eind 2021 versombert de stemming over de Nederlandse economie. Het aandeel Nederlanders dat denkt dat het slechter zal gaan met de economie stijgt in het voorjaar van 2022 tot 63% (was 43% in winter '21/'22 en 25% in zomer/najaar 2021) (zie [figuur 1.1](#)). Het aantal mensen dat denkt dat het met de economie beter zal gaan, halveert van 24% in winter '21/'22 tot 12% in voorjaar 2022. Deze verslechtering in economische verwachtingen zien we ook in gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) over het consumentenvertrouwen (CBS 2022a).² Ook de eigen financiële verwachtingen zijn in het voorjaar van 2022 iets negatiever dan daarvoor: 29% van de mensen verwacht een verslechtering van de eigen financiële situatie, terwijl dat in zomer/najaar 2021 nog 18% was. Het aandeel dat een verbetering verwacht, blijft stabiel (24%). In het voorjaar van 2022 denkt ongeveer de helft (47%) van de Nederlanders dat de eigen financiële situatie hetzelfde blijft.

Het aandeel dat de Nederlandse economie een voldoende geeft, blijft in voorjaar 2022 met 76% stabiel ten opzichte van winter '21/'22, maar is lager dan in de zomer/najaar 2021, toen nog 84% tevreden was. De tevredenheid met de eigen financiële situatie is hoog en stabiel (88% in het voorjaar van 2022).

Als we mensen vragen of het meer de goede of verkeerde kant opgaat met Nederland, zien we dat in het voorjaar van 2022 46% van de Nederlanders aangeeft dat het de verkeerde kant opgaat met Nederland, terwijl 21% het de goede kant op vindt gaan. 24% van de Nederlanders geeft aan dat het evenveel de goede als verkeerde kant opgaat.³ Het aantal mensen dat het de verkeerde kant op vindt gaan met Nederland is daarmee vergelijkbaar met winter '21/'22 en de zomer van 2021.

Figuur 1.1 Ontwikkeling stemming over het land,^a verwachtingen over economie en eigen financiële situatie,^b tevredenheid economie en eigen financiële situatie,^c bevolking van 18+, juli 2021-juni 2022 (in procenten)

- a Vermeld is het aandeel dat aangeeft dat het (duidelijk of iets meer) de verkeerde kant opgaat op de vraag ‘Vindt u dat het over het algemeen de verkeerde kant of de goede kant opgaat in Nederland?’ op een schaal die loopt van 1 (duidelijk de verkeerde kant op) tot 5 (duidelijk de goede kant op). In lijn met de werkwijze in eerdere COB-berichten beschouwen we de antwoordopties ‘ik weet het niet’ en ‘geen antwoord’ bij deze vraag als geldige antwoordcategorieën. De percentages duidelijk (of meer) de verkeerde kant op, evenveel de goede als de verkeerde kant op en duidelijk (of meer) de goede kant op tellen met ‘ik weet het niet’ en ‘geen antwoord’ op tot 100%.
- b Vermeld is het aandeel dat aangeeft te verwachten dat het slechter of veel slechter gaat met de Nederlandse economie / eigen financiële situatie in de komende twaalf maanden (ten opzichte van het aandeel dat verwacht dat het veel beter, beter of hetzelfde wordt). De antwoordopties ‘ik weet het niet’ en ‘geen antwoord’ zijn hier buiten beschouwing gelaten.
- c Vermeld zijn percentages van de scores 6-10 op een schaal van 1 (zeer ontevreden) tot 10 (zeer tevreden) in antwoord op de vraag ‘Kunt u op een schaal van 1 tot en met 10 aangeven hoe tevreden u bent met de Nederlandse economie / de financiële situatie van uw huishouden?’. De antwoordoptie ‘geen antwoord’ is hier buiten beschouwing gelaten.

Bron: NIB juli 2021-juni 2022

Nog niet zo somber als aan het begin van de coronacrisis

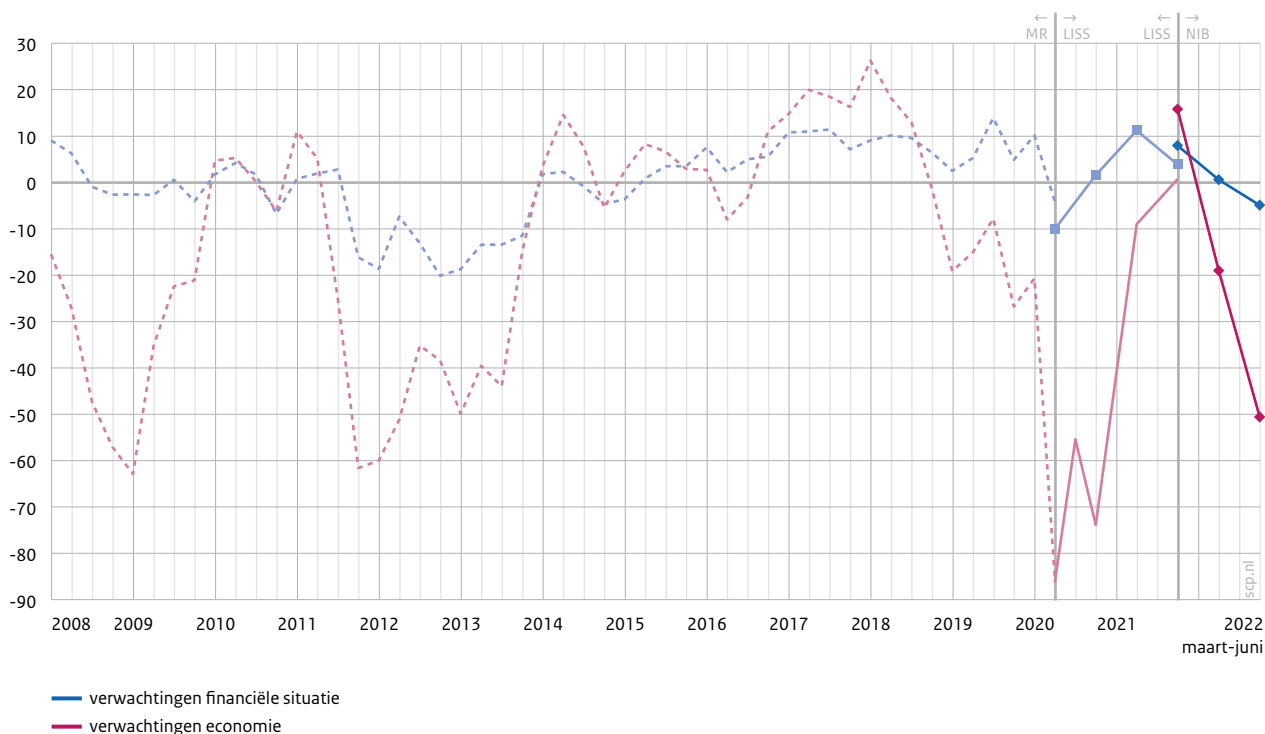
Aan de hand van nettoscores kijken we naar de ontwikkeling van de economische stemming⁴ sinds 2008 (zie [figuur 1.2](#)). Als we het aandeel dat verwacht dat het met de Nederlandse economie (veel) beter zal gaan verminderen met het aandeel dat denkt dat het (veel) slechter zal gaan, zien we in het voorjaar van 2022 een nettoscore van -51. In de winter van '21/'22 was dat nog -19. In de afgelopen tien jaar zagen we ook in twee eerdere periodes scherpe versomberingen van de economische verwachtingen. Meest recent was dat aan het begin van de coronacrisis, in april 2020, toen de economische verwachtingen nog somberder waren dan nu. In de financiële crisis van 2008-2013 zagen we ook twee keer een versombering van de economische verwachtingen, aan het begin van de crisis eind 2008 en in 2012.

Bij verwachtingen over de eigen financiële toekomst zien we in voorjaar 2022 dat het aandeel dat een verslechtering verwacht groter is dan het aandeel dat een verbetering verwacht (nettoscore -5). Aan het begin van de coronacrisis, in april 2020, zagen we iets vergelijkbaars: ook toen ging de sterke versombering van de economische verwachtingen gepaard met een kleinere versombering van de eigen financiële verwachtingen (zie [figuur 1.2](#)). En een vergelijkbare dip in zowel de verwachtingen over de economie als de financiële verwachtingen zagen we in 2012 (vgl. COB 2012|1). Ook in 2012 en 2020 ging een scherpe verslechtering van de economische toekomstverwachtingen dus gepaard met een wat kleinere verslechtering van de

Hoe gaat het met Nederland?

verwachtingen over de eigen financiële situatie. Dat verwachtingen over de economie sterker fluctueren dan verwachtingen over de eigen financiële situatie, zien we ook terug in ander onderzoek, zoals dat van het CBS naar consumentenvertrouwen (o.a. Scholte 2022). Dit zou kunnen komen, omdat mensen hun economische verwachtingen voornamelijk baseren op wat ze in de media horen over de economie en bij de verwachtingen over de eigen financiële situatie ook de eigen uitgangspositie een rol speelt. Mogelijk kunnen mensen de gevolgen voor de eigen financiën beter overzien en inschatten dan voor de economie. Recente cijfers van het CBS laten overigens wel zien dat de verwachtingen over de eigen financiële toekomst in september en oktober 2022 verslechteren (CBS 2022a).

Figuur 1.2 Verwachtingen over economie en eigen financiële situatie, bevolking van 18+, 2008-2022 (in nettoscores)^{a, b, c}

- a Door een verandering in veldwerkbureaus moeten we de nodige voorzichtigheid betrachten als we de uitkomsten van de metingen vergelijken over tijd. De overgang van MarketResponse (MR) naar LISS en van LISS naar NIB zijn gemarkeerd. In deze figuur rapporteren we bij de overgang van LISS naar NIB de reguliere LISS-meting van oktober 2021 (COB 2021|4) en de reguliere NIB-meting (juli-oktober 2021).
- b Nettoscores: vermeld zijn de saldi van % dat verbetering verwacht - % dat verslechtering verwacht van de Nederlandse economie en de eigen financiële situatie in de komende twaalf maanden. De antwoordopties 'ik weet het niet' en 'geen antwoord' zijn hier buiten beschouwing gelaten.
- c Verwachtingen van de eigen financiële situatie zijn niet in 2020/3 (juli) voorgelegd (verwachtingen Nederlandse economie wel en zijn vijfmaal uitgevraagd), daarom zijn de vier meetpunten in LISS gemarkeerd. Ook de drie meetpunten in NIB (juli-oktober 2021, november 2021-februari 2022 en maart-juni 2022) zijn gemarkeerd.

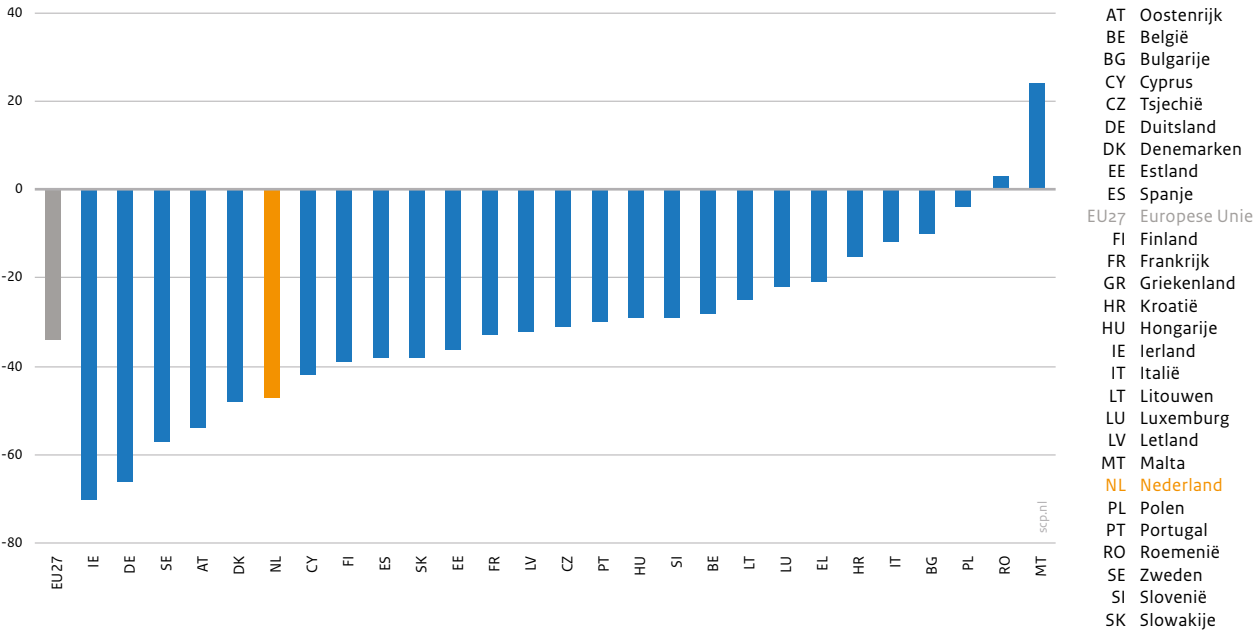
Bron: COB 2008/1-2021/4; NIB juli 2021-juni 2022

Versombering van de economische verwachtingen in vrijwel alle EU-lidstaten

Gegevens van de Eurobarometer laten zien dat de economische verwachtingen in vrijwel alle lidstaten van de Europese Unie (EU) verslechteren. Het aandeel EU-inwoners dat verwacht dat het met de economie beter gaat, verminderd met het aandeel dat verwacht dat het slechter zal gaan (de nettoscore) is toegenomen van -3 tot -37 (van januari-februari tot juni-juli 2022), een verschilscore van -34 (zie [figuur 1.3](#)). De verslechtering van de economische verwachtingen is in Nederland groter dan het EU-gemiddelde met een versombering van -47. Het meest pessimistisch werden mensen uit Ierland en Duitsland; landen als Denemarken en

Cyprus laten een vergelijkbare versombering als Nederland zien. Malta en in mindere mate Roemenië zijn de enige EU-lidstaten waar men optimistischer over de economie werd.

Figuur 1.3 Versombering van economische stemming in de EU, bevolking van 15+, 2022 (verschilscores)^a

a 'Wat zijn uw verwachtingen voor de komende 12 maanden: zullen de komende 12 maanden beter, slechter of hetzelfde zijn als het gaat om de economische situatie in uw land?' Weergegeven is de verschilscore tussen de nettoscores in juni/juli 2022 en de nettoscores in januari/februari 2022. Nettoscores zijn het percentage mensen dat denkt dat het beter gaat met de economische situatie in hun land verminderd met het percentage mensen dat denkt dat het slechter gaat met de economische situatie in hun land. Het cijfer voor Nederland (-47) betekent dat de nettoscore van Nederland is afgenomen met 47 (het is gedaald van -14 tot -61).

Bron: Eurobarometer 96.3 (januari-februari 2022) en Eurobarometer 97.5 (juni-juli 2022)

Maatschappelijke problemen: zorgen over inkomen, politiek en wonen

Om te achterhalen wat de belangrijkste zorgen van burgers zijn, vragen we mensen om in hun eigen woorden aan te geven wat ze de belangrijkste maatschappelijke problemen vinden. Respondenten kunnen maximaal vijf maatschappelijke problemen noemen die we vervolgens onderbrengen in verschillende hoofd- en subcategorieën. In [tabel 1.1](#) staat een volledig overzicht van genoemde problemen. De percentages geven het aandeel van de ondervraagden weer die één of meer zorgen noemen in de betreffende categorie. Omdat mensen meer dan één probleem mogen noemen, telt het totaal aantal genoemde problemen op tot meer dan 100%.

In het voorjaar van 2022 vormen inkomen en armoede, de politiek en wonen de top drie van problemen op de publieke agenda. Zorgen over inkomen, welvaart en economie worden in het voorjaar van 2022 het meest genoemd, waarbij het vooral gaat om zorgen over inkomen, inkomensverschillen en armoede. Ook zorgen over de politiek blijven hoog op de agenda staan. Het derde grote probleem van het voorjaar van 2022 is de woningmarkt. Zorgen over de manier van samenleven staat op de vierde plek van meestgenoemde problemen. Ongeveer een vijfde van de mensen noemt als zorgen klimaat en milieu, de gezondheidszorg, en immigratie en integratie. Ongeveer een zesde van de mensen noemt criminaliteit en veiligheid als belangrijkste maatschappelijke probleem.

Hoe gaat het met Nederland?

Tabel 1.1 De belangrijkste maatschappelijke problemen, bevolking van 18+, juli 2021-juni 2022 (in procenten)^{a, b, c}

categorie en subcategorie	juli-oktober	november	maart-juni
	2021	2021-februari	2022
inkomen, welvaart, economie en industrie	25	27	35
inkomen, armoede, inkomensverschillen	14	18	26
belasting en bezuinigingen	6	6	6
economie	4	3	3
industrie, ondernemingen en landbouw	2	3	3
overig (inkomen, welvaart, economie en industrie)	3	1	2
politiek en bestuur	37	35	33
politiek, regering, Den Haag, overheid + overig	33	32	30
regels, regeldruk	5	4	4
protest, demonstraties	0	1	0
democratie en bestuurlijke inrichting	1	25	0
wonen en fysieke leefomgeving	28	14	31
wonen en woningmarkt	24	6	27
verkeer en vervoer + overig	7	4	6
manier van samenleven, normen en waarden	31	30	28
mentaliteit en normen en waarden	6	9	11
(gebrek aan) respect, verharding, verhuftering	11	10	9
(on)verdraagzaamheid en intolerantie	11	6	6
samen/saamhorigheid (of gebrek daaraan: tegenstellingen, verdeeldheid)	7	9	5
egoïsme en ik-cultuur	3	4	4
overig (manier van samenleven)	2	1	1
klimaat en milieu	22	18	21
expliciet klimaat(verandering), duurzaam	13	10	10
milieu en natuur	7	5	7
energie	2	4	5
overig (klimaat en milieu)	1	1	1
gezondheids- en ouderenzorg	29	37	20
zorg, ouderenzorg, zorgkosten	16	16	16
corona	15	26	5
immigratie en integratie	22	18	20
immigratie en integratie	18	15	17
racisme en etnische discriminatie	5	4	4
criminaliteit en veiligheid	20	18	15
criminaliteit en veiligheid	15	15	13
(strenger) straffen	5	4	3
overig (criminaliteit en veiligheid)	1	0	0

Hoe gaat het met Nederland?

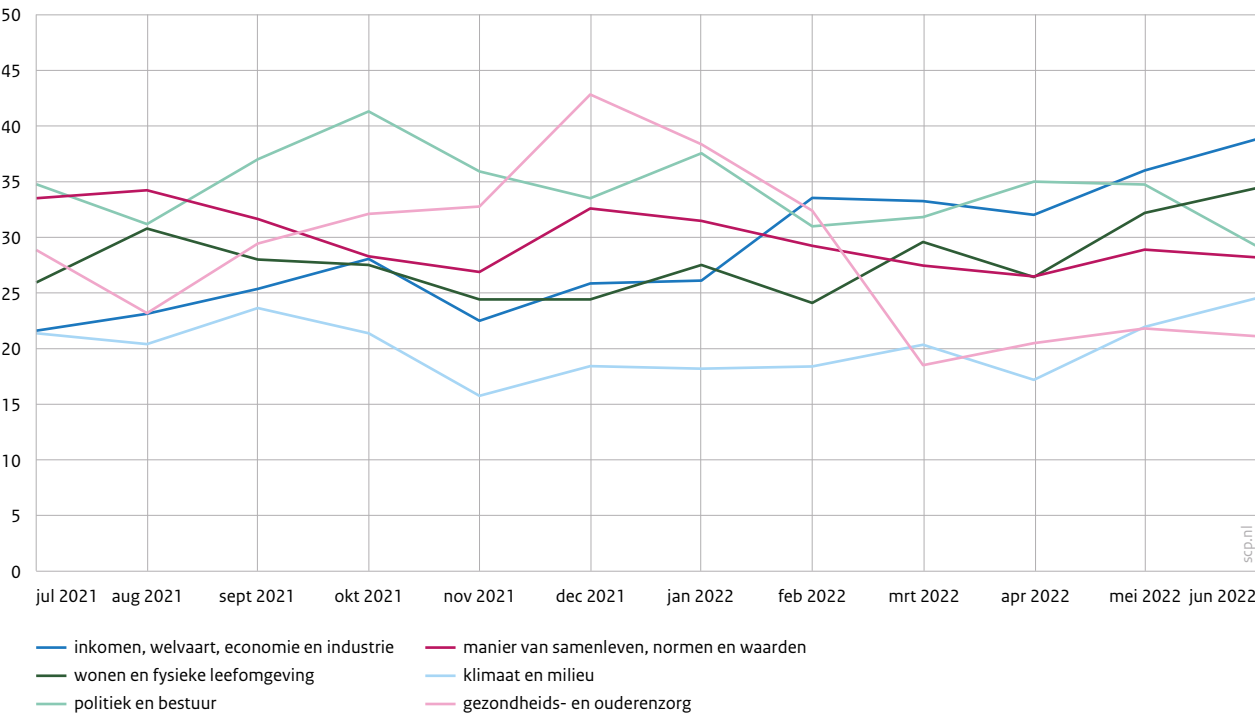
categorie en subcategorie	juli-oktober 2021	november 2021-februari 2022	maart-juni 2022
	2021	2022	2022
onderwijs, onderzoek, kunst en cultuur	11	7	9
internationaal	3	3	6
verzorgingsstaat	4	6	5
werk	3	3	4
vrijheden	3	2	1
typisch Nederlanders	3	2	1
overig	6	7	5

- a ‘Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over? Of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?’ Het gaat om open antwoorden die zijn gecodeerd. Weergegeven is het aandeel respondenten dat één of meer problemen noemt in de betreffende (sub)categorie. Omdat mensen meer dan één maatschappelijk probleem mogen noemen, telt het totaal aantal genoemde problemen op tot meer dan 100%. Hoofdcategorieën zijn weergegeven in blauw. In wit staan – vooral voor de veelgenoemde zorgen – de subcategorieën die daarbij horen. Omdat mensen maximaal vijf problemen mogen noemen, die tot dezelfde hoofdcategorie kunnen behoren, kan het voorkomen dat het totaal van de percentages in de subcategorieën hoger is dan dat van de hoofdcategorie. De categorieën zijn gerangschikt naar de grootte van het aandeel in het voorjaar van 2022. Vetgedrukte cijfers in de laatste kolom wijken significant af (bij $p < 0,01$) van de voorlaatste meting (november 2021-februari 2022).
- b In het voorjaar van 2022 (maart-juni) noemt 84% van de respondenten één of meer problemen. Mensen die de vraag invullen, noemen gemiddeld 3,5 problemen.
- c Wanneer we rekening houden met het aantal problemen dat mensen noemen en elke respondent even zwaar mee laten tellen (het gewicht van een onderwerp is per respondent omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen), dan zien we voor maart-juni 2022 een vrijwel gelijke rangschikking van de vijf meestgenoemde belangrijkste problemen, met uitzondering van ‘manier van samenleven, normen en waarden’, dat net iets hoger gerangschikt wordt dan ‘wonen en fysieke leefomgeving’ (niet in tabel).

Bron: NIB juli 2021-juni 2022

In [figuur 1.4](#) bekijken we voor de zes meestgenoemde zorgen de ontwikkelingen per maand (in hoofdcategorieën). De versombering van de economische stemming zien we ook duidelijk terug in het probleem-besef. Zorgen over inkomen en economie worden sinds november 2021 steeds vaker genoemd en zijn in het voorjaar van 2022 het meestgenoemde maatschappelijk probleem. De ongerustheid over de zorg vertoont het meest grillige patroon. Dat komt door de wisselende zorgen over corona (een subcategorie van gezondheids- en ouderenzorg, zie [tabel 1.1](#)). In december 2021 was de zorg het meestgenoemde probleem door een nieuwe besmettingsgolf, daarna worden de zorgen over corona minder vaak genoemd en krijgen andere zorgen de overhand. Het thema wonen wordt juist door meer mensen als maatschappelijk probleem benoemd. De zorgen over de politiek stonden in het najaar van 2021 bovenaan en ook in voorjaar 2022 maken nog veel mensen zich zorgen over het functioneren van de politiek. In [hoofdstuk 2](#) gaan we uitgebreid in op onvrede met de politiek. Zorgen over de manier van samenleven en klimaat en milieu worden eveneens door veel mensen genoemd, maar laten geen noemenswaardige verandering zien.

Figuur 1.4 Ontwikkelingen in genoemde maatschappelijke problemen bij zes grootste categorieën, bevolking van 18+, juli 2021-juni 2022 (in procenten)^a

a We tonen de zes grootste categorieën in de laatste meting van maart-juni 2022. Weergegeven is het aandeel respondenten dat één of meer problemen noemt in de betreffende hoofdcategorie. Zie [tabel 1.1](#) voor de subcategorieën. Het gaat hier om spontaan benoemde maatschappelijke problemen die zijn ondergebracht in thematische categorieën.

Bron: NIB juli 2021-juni 2022

De versomberde economische stemming nader geduid

De belangrijkste verandering in de publieke stemming in het voorjaar van 2022 ten opzichte van de winter van '21/'22 is de veranderde economische stemming: mensen werden somberder over de toekomst van de economie en de eigen financiële situatie, en noemden vooral inkomen vaker als belangrijk maatschappelijk probleem. Waar gaan deze zorgen precies over, waarom zijn ze toegenomen en bij wie? Die vragen beantwoorden we hieronder met behulp van een aantal open enquêtevragen over wat mensen zien als belangrijke problemen, waarom ze vinden dat Nederland de verkeerde kant opgaat en waarom ze een verslechtering verwachten van de economie en de eigen financiële situatie.

Stijgende prijzen en inflatie

Mensen die het thema inkomen en economie in het voorjaar van 2022 als belangrijk maatschappelijk probleem noemen, hebben het voornamelijk over inkomen (zie [tabel 1.1](#)). Hun zorgen gaan vooral over de hogere prijzen voor onder meer benzine, gas en elektriciteit, de stijgende kosten van boodschappen en de inflatie. Daarnaast zijn er zorgen over (toenemende) armoede en de grote verschillen tussen arm en rijk. Ook noemen mensen de Belastingdienst en (te) hoge belastingen. Dezelfde thema's komen aan bod in de toelichtingen die mensen geven op de vraag welke kant het volgens hen opgaat met Nederland. Mensen die het de verkeerde kant op vinden gaan, maken zich niet alleen zorgen over de moeilijke economische tijden in het algemeen, maar vooral over wat dit betekent voor de inkomens- of welvaartsverschillen tussen groepen.

‘Het verschil tussen arm en rijk wordt steeds groter.’ (vrouw, 49 jaar, vmbo)

‘De arme mensen worden steeds armer, de rijken steeds rijker, de middenmoot wordt nooit naar gekeken, maar deze mensen gaan nu ook in de problemen komen.’ (vrouw, 34 jaar, mbo)

Hoe gaat het met Nederland?

De zorgen over de economie waren in het najaar van 2021 al toegenomen (zie COB 2021|4), maar de oorlog in Oekraïne versterkt ze. Dat komt in voorjaar 2022 ook naar voren in toelichtingen van mensen op de vraag over hun verwachtingen voor de economie.⁵ De oorlog in Oekraïne en de gevolgen daarvan staan in het middelpunt als we vragen waarom mensen verwachten dat het slechter zal gaan met de economie.

‘De oorlog in Oekraïne, corona en klimaatverandering zorgen ervoor dat alles veel duurder wordt. Het economische herstel nu de maatschappij [na de coronacrisis] weer open is, wordt hierdoor geremd.’ (vrouw, 47 jaar, wo)

‘Zolang er oorlog in Oekraïne blijft, zie ik het alleen maar verder in elkaar zakken. En ik kan in mijn leven nog niet heugen dat we ergens prijsverlagingen hebben meegemaakt. Ja, tijdelijk, maar ze schoten daarna 2 keer zo hard weer de lucht in.’ (vrouw, 45 jaar, mbo)

Daarnaast zorgen bij een kleinere groep mensen de personeelstekorten en de vrees voor een heropleving van het coronavirus voor somberheid over de economische toekomst.

‘Alles wordt duurder en er is te weinig personeel overal. Nu dreigen er ook al treinen daardoor uit te gaan vallen.’ (vrouw, 61 jaar, havo/vwo)

‘Alle producten en diensten worden duurder en er is een tekort aan arbeidskrachten.’ (vrouw, 39 jaar, wo)

‘Oorlog tussen Oekraïne en Rusland. Minder import van olie, gas en graan. Nieuwe coronagolven die gaan komen.’ (man, 25 jaar, wo)

Zorgen over de economie leiden tot somberheid over de eigen financiële toekomst

Ook als we mensen vragen hun verwachting voor hun toekomstige financiële situatie toe te lichten, overheerst het thema van de stijgende prijzen.⁶ Net als hierboven denkt men dan aan de stijgende kosten van boodschappen en de stijgende kosten van gas en elektriciteit:

‘Lijkt me nogal duidelijk! Alles gaat omhoog en niet met kleine sprongen maar met grote! Dus zal het slechter worden.’ (vrouw, 85 jaar, hbo)

‘Alle prijzen blijven maar stijgen en de buffer die we hadden gaat langzaam verdwijnen.’ (vrouw, 44 jaar, mbo)

‘Ik denk dat de energierekening hoger zal worden. Ik heb nu nog een vast energiecontract.’ (man, 56 jaar, havo/vwo)

‘Energiecontract loopt af en ik vrees dat ik heel erg moet bezuinigen om dit te kunnen behappen.’ (vrouw, 64 jaar, hbo)

Als we vragen hoeveel gevolgen de economische situatie van hoge inflatie en prijsstijgingen heeft voor de persoonlijke situatie, zien we wederom een bevestiging van de zorgen over stijgende prijzen. Als gevolg van de stijgende prijzen geven sommige mensen aan dat ze hun uitgaven- of consumptiepatroon aanpassen.

‘Alles wordt duurder, gas en benzine en de dagelijkse boodschappen en als je dan alleen AOW hebt met een klein pensioentje wordt het krap.’ (man, 83 jaar, vmbo)

Hoe gaat het met Nederland?

‘Dat je veel minder kan kopen voor je geld, met de prijzen die elke week omhooggaan.’
(vrouw, 76 jaar, basisonderwijs)

‘Door met name de stijgende dagelijkse boodschappen maken we soms vaker een andere keuze dan het a product. Niks mis mee, maar de smaak is meestal net wat minder.’ (man, 53 jaar, mbo)

‘Hogere energiekosten (huis en auto). Hogere kosten boodschappen. Op dit moment betekent dit voor boodschappen geen ander gedrag. M.b.t. energie proberen we wel zuiniger aan te doen (korter/minder douchen en in de winter verwarming graadje minder).’ (man, 48 jaar, wo)

‘Mijn financiën blijven gelijk en de prijzen stijgen, dus dat heeft een beetje gevolgen, dus teer ik iets in.’ (man, 73 jaar, vmbo)

Desgevraagd geeft een deel van de mensen aan dat familieleden, vrienden of kennissen ook negatieve gevolgen ondervinden van de huidige economische omstandigheden.⁷ Mensen zeggen bijvoorbeeld:

‘Mijn moeder krijgt niet zoveel pensioen en moet echt letten op wat ze koopt. In haar gemeente kwam ze helaas niet in aanmerking voor de energietoeslag.’ (vrouw, 49 jaar, wo)

‘Zij [kind; red.] leeft al van een minimum inkomen dus komt zij nu nog moeilijker rond. Geen geld voor kleding en benzine en minder voor eten.’ (vrouw, 63 jaar, mbo)

‘Inkomen [van mijn kind is; red.] onvoldoende, moet spaargeld aanspreken.’ (man, 67 jaar, hbo)

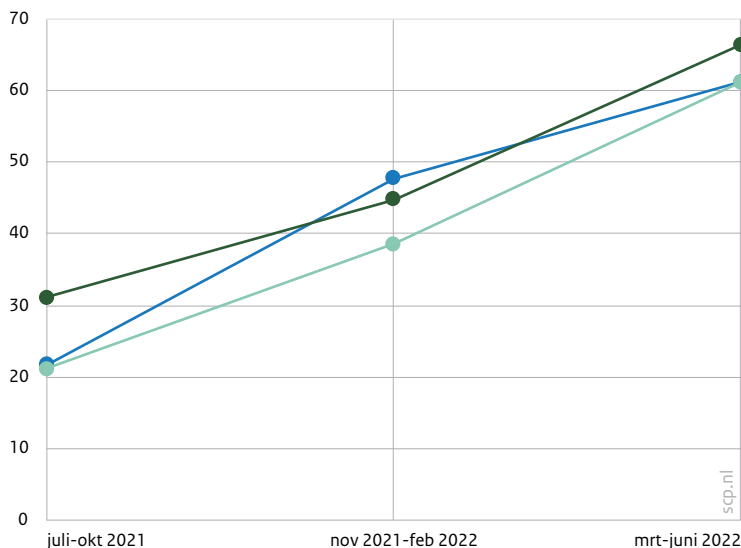
Verschillen in verwachtingen over de economie en de eigen financiële situatie

Doet de versombering van de verwachtingen van de economie en de eigen financiële situatie zich bij iedereen voor of zien we hierin verschillen? In het verleden zagen we vaak grote verschillen in de economische stemming tussen verschillende opleidingsgroepen (COB 2009|3; COB 2012|4; COB 2019|1) en dat zien we nu weer, zij het dat die verschillen niet voor alle elementen van de economische stemming hetzelfde zijn.

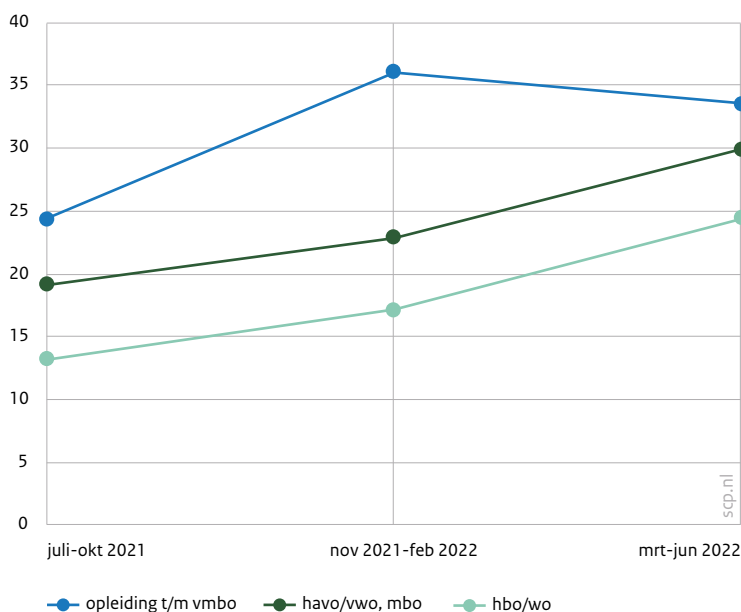
Het aandeel dat de Nederlandse economie in het voorjaar van 2022 een voldoende geeft, verschilt aanzienlijk tussen opleidingsgroepen: onder mensen met een opleiding t/m vmbo geeft 65% de Nederlandse economie een voldoende, onder mensen met opleidingsniveau havo/vwo/mbo is dat 73% en onder hbo/wo-opgeleiden 87%. De tevredenheid met de eigen financiële situatie is voor alle groepen hoog, maar verschilt wel tussen mensen met een opleiding t/m vmbo (84%) en hbo/wo (94%). Het aandeel dat een verslechtering van de economische situatie verwacht, stijgt onder alle drie de opleidingsgroepen en is breed gedeeld (zie [figuur 1.5a](#)). In het voorjaar van 2022 was zowel onder mensen met maximaal vmbo als hbo/wo-opgeleiden het oordeel somber: 61% verwacht een verslechtering, bij havo/vwo- en mbo-opgeleiden was dat 66%. Op eerdere momenten in de coronacrisis en ten tijde van de economische crisis eind 2008 en eind 2011 zagen we dat de opleidingsverschillen in economische somberheid tijdelijk kleiner werden (zie Den Ridder 2020). Ook bij de verwachtingen over de eigen financiële situatie zien we bij alle opleidingsgroepen een verslechtering. Bij mensen met een opleiding t/m vmbo nam de somberheid toe tussen zomer/najaar 2021 en winter ’21/’22. Voor de andere opleidingsniveaus zette de verslechtering zich pas na de winter van ’21/’22 in. Er zijn verschillen in de verwachtingen over de eigen financiële situatie tussen mensen met een opleiding t/m vmbo en mensen met een hbo/wo-opleiding (zie [figuur 1.5b](#)). In het voorjaar van 2022 verwacht 34% van de t/m vmbo-opgeleiden een verslechtering, 30% van de havo/vwo- en mbo-opgeleiden, en 24% van de mensen met een hbo/wo-opleiding.

Figuur 1.5 Aandeel dat verwacht dat het (veel) slechter zal gaan met (a) de economie en (b) de eigen financiële situatie, naar opleidingsniveau, bevolking van 18+, juli 2021-juni 2022 (in procenten)^a

(a) de economie

(b) de eigen financiële situatie

a Vermeld is het aandeel dat aangeeft dat het slechter of veel slechter gaat met de Nederlandse economie / de eigen financiële situatie in de komende twaalf maanden (ten opzichte van het aandeel dat verwacht dat het veel beter, beter of hetzelfde wordt). De antwoordopties 'ik weet het niet' en 'geen antwoord' zijn hier buiten beschouwing gelaten.

Bron: NIB juli 2021-juni 2022

Economische zorgen meer existentieel bij mensen met een lagere opleiding

Om beter te begrijpen hoe we de verschillen in financiële verwachtingen tussen opleidingsgroepen kunnen duiden, kijken we naar de manier waarop mensen praten over hun zorgen over de economie voor hun eigen situatie.⁸ We zagen hierboven al dat de inflatie een merkbare invloed heeft op het leven van veel mensen. Ze zien de prijsstijgingen en passen hun gedrag daarop aan. Maar in hoeverre zijn er verschillen tussen mensen met verschillende opleidingsniveaus in hoe ze hiermee omgaan? We beginnen met de groep met opleiding basisonderwijs/vmbo. Hier zien we dat de belangrijkste zorgen gaan om dagelijkse of structurele uitgaven:

Hoe gaat het met Nederland?

‘Boodschappen zijn duurder geworden.’ (vrouw, 71 jaar, vmbo)

‘De kosten van de boodschappen zijn hoger, terwijl mijn uitkering niet meestijgt.’ (vrouw, 51 jaar, vmbo)

Zoals ook hierboven al bleek, zijn dergelijke zorgen breed gedeeld onder de Nederlandse bevolking. Toch valt op dat mensen met een havo/vwo- of mbo-opleiding naast deze zorgen over levensonderhoud ook andere dingen noemen:

‘Moet wel opletten nu dat ik geen luxe dingen meer koop i.v.m. alle stijgende prijzen.’ (vrouw, 35 jaar, mbo)

‘We kunnen bijna niets meer doen, zoals vakantie, nieuwe spullen aanschaffen om de oude te vervangen. Niet erg fijn na twee jaar corona.’ (man, 57 jaar, mbo)

‘Alles wordt duurder, nadat het allemaal al duurder is geworden, dat ga je toch merken bij de boodschappen en ook bij het uit eten gaan. Een terrasje pakken is bijna niet meer te doen, of in elk geval niet meer zo lang als voorheen, toen we nog weleens een hele avond op een terras zaten.’ (vrouw, 53 jaar, mbo)

Deze mensen noemen naast de stijgende kosten van het dagelijks leven ook andere dingen die duur zijn geworden, waardoor minder geld overblijft. Daarbij zijn aanpassingen op het gebied van luxe dingen, vakanties of ‘een terrasje pakken’ van een andere orde dan zorgen over de dagelijkse boodschappen. Deze lijn kan worden doorgetrokken naar de groep met een hbo- of wo-opleiding:

‘Wij merken bijvoorbeeld dat de maandelijkse boodschappen heel duur zijn geworden. Afgelopen maand waren we bij de helft van de maand door heel ons budget gegaan voor boodschappen. Het is niet zo dat wij andere dingen hebben gekocht dan normaal. Wij eten vrij simpel, omdat onze kinderen weinig lusten, maar toch zijn we veel meer kwijt aan boodschappen. Uitjes zijn ook belachelijk duur geworden. Dit zorgt ervoor dat wij soms liever thuisblijven dan iets ondernemen met de kinderen. Ik heb hierdoor soms last van schuldgevoel, omdat ik het idee heb dat mijn kinderen door de keuze om thuis te blijven en geen geld uit te geven iets missen.’ (vrouw, 38 jaar, hbo)

‘Aandelen gaan zakken.’ (man, 82 jaar, hbo)

‘De kosten van het dagelijks leven worden steeds hoger, waardoor er minder geld overblijft voor “luxe” dingen, zoals kleding en uitjes.’ (vrouw, 52 jaar, hbo)

‘Geen gevolgen voor essentiële uitgaven, wel voor de “luxe” uitgaven, zoals uitgaan (van restaurant tot bezoek aan theater), het doen van giften aan liefdadige instellingen.’ (man, 83 jaar, wo)

Mensen met mbo-, hbo- en wo-opleidingen geven dus vaker aan te besparen op luxeproducten of uitjes. Dit soort dingen wordt vrijwel niet genoemd door mensen met lagere opleidingsniveaus. Hetzelfde geldt voor de zorgen dat er minder overblijft om te sparen:

‘Niet meer kunnen sparen door hogere energierekening en inflatie.’ (vrouw, 31 jaar, mbo)

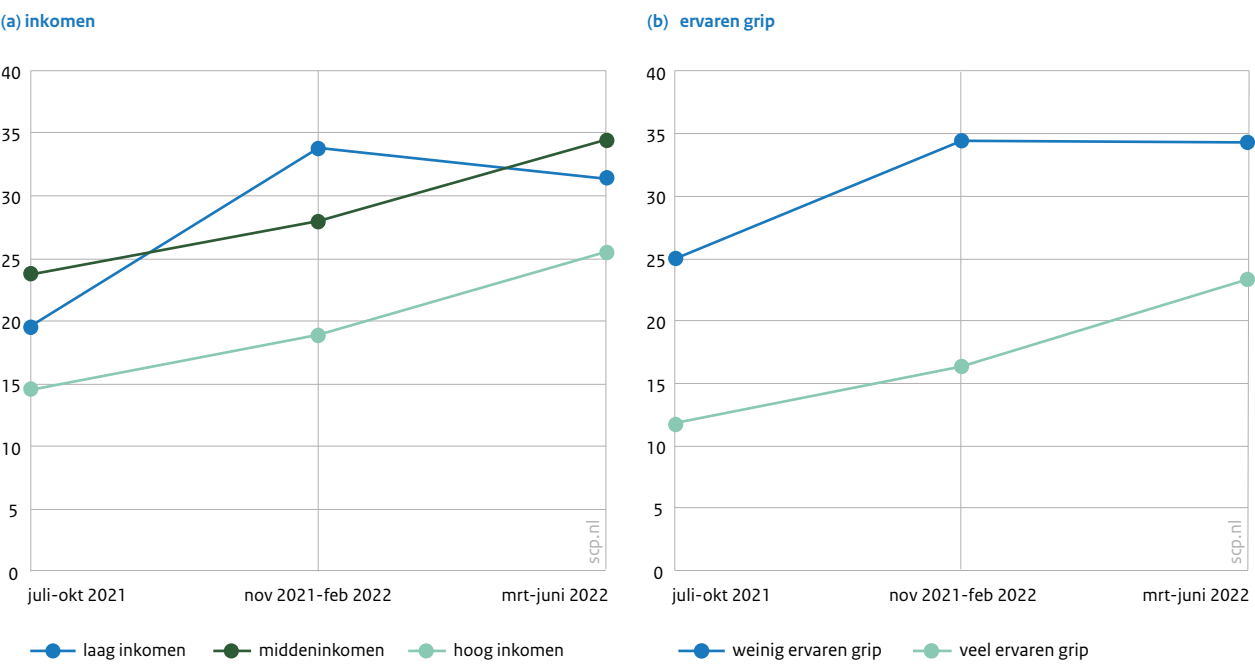
‘De gevolgen die ik ervaar is dat ik minder geld overhoud en minder kan sparen/beleggen. Ik kom verder goed rond en ervaar verder geen nadelige gevolgen.’ (man, 35 jaar, hbo)

Al met al lijkt er tussen opleidingsgroepen dus een verschil te bestaan in de manier waarop over financiële zorgen wordt gepraat. Zorgen over prijsstijgingen zijn er bij bijna iedereen, maar het zijn vooral mensen met een hogere opleiding die zeggen minder geld over te houden voor uitjes, luxe dingen of om opzij te zetten. Voor lageropgeleiden zijn de economische zorgen eerder existentieel en raakt de moeilijke economische situatie de essentiële uitgaven.

Grip op leven belangrijk voor financiële verwachtingen

Hierboven constateerden we dat er opleidingsverschillen zijn in verwachtingen voor de eigen situatie en dat er ook anders over deze zorgen wordt gesproken. Maar waarom doet opleiding ertoe? In deze paragraaf verkennen we enkele mechanismen waarmee we de opleidingsverschillen kunnen verklaren, met als voornaamste doel vast te stellen in hoeverre we de opleidingsverschillen in financiële verwachtingen kunnen toeschrijven aan andere verklaringen, zoals het inkomen en de ervaren grip op het leven. [Figuur 1.6](#) toont dat mensen met hoge inkomens en veel ervaren grip op het leven minder vaak een verslechtering van hun financiële situatie verwachten, dan mensen met lage inkomens of weinig ervaren grip op het leven.

Figuur 1.6 Aandeel dat verwacht dat het (veel) slechter zal gaan met de eigen financiële situatie naar (a) inkomen en (b) ervaren grip op het leven, bevolking van 18+, juli 2021-juni 2022 (in procenten)^{a, b, c}

a Vermeld is het aandeel dat verwacht dat het slechter of veel slechter gaat met de eigen financiële situatie in de komende twaalf maanden. De antwoordopties ‘ik weet het niet’ en ‘geen antwoord’ zijn hier buiten beschouwing gelaten.

b Tot lage inkomens rekenen we mensen in het 1^e of 2^e inkomenskwintiel van het gestandaardiseerd besteedbaar huishoudensinkomen (kwintiel van huishouden waartoe de persoon behoort, besteedbaar inkomen gecorrigeerd voor verschillen in grootte en samenstelling van het huishouden), mensen in het 3^e inkomenskwintiel rekenen we tot de middeninkomens en mensen in het 4^e of 5^e inkomenskwintiel behoren tot de hogere inkomens.

c Grip op het leven is een schaal van 1 tot 5 op basis van vijf items die betrekking hebben op grip op het leven. ‘Ik heb weinig controle over de dingen die me overkomen’, ‘Sommige van mijn problemen kan ik met geen mogelijkheid oplossen’, ‘Er is te weinig dat ik kan doen om belangrijke dingen in mijn leven te veranderen’, ‘Ik voel me vaak hulpeloos bij het omgaan met de problemen van het leven’ en ‘Soms voel ik dat ik een speelbal van het leven ben’ (Cronbachs alfa 0,82). De mensen met weinig ervaren grip op het leven scoren ondergemiddeld op deze schaal, mensen met veel ervaren grip op het leven scoren bovengemiddeld op deze schaal.

Bron: NIB juli 2021-juni 2022

Hoe gaat het met Nederland?

In [tabel 1.2](#) verkennen we hoe deze verschillen in inkomen en ervaren grip op het leven de opleidingsverschillen in financiële verwachtingen kunnen verklaren. Model 1 toont verschillen naar opleiding, rekening houdend met controlevariabelen (leeftijd, geslacht en werksituatie). De verschillen naar opleiding uit [figuur 1.5b](#) zien we hier terug: een hogere opleiding hangt samen met betere financiële verwachtingen. In model 2 kijken we naar de rol van inkomen. Mensen met een lager opleidingsniveau hebben gemiddeld genomen ook een lager inkomen (CBS 2019) en een lager inkomen kan ook zorgen voor een kleinere buffer om eventuele financiële tegenslagen op te vangen. Onze verwachting is daarom dat mensen met lagere inkomens meer negatieve verwachtingen over hun financiële situatie hebben. In [figuur 1.6a](#) zagen we al dat er verschillen zijn tussen inkomensgroepen, maar wanneer er rekening gehouden wordt met controlevariabelen, vinden we in [tabel 1.2](#) dat inkomen geen zelfstandige samenhang meer vertoont met financiële verwachtingen.

In model 3 kijken we naar grip op het leven. De verwachting is dat mensen die meer grip op het leven ervaren, ook meer mogelijkheden zien om controle te hebben op de dingen die hun overkomen en daarom minder somber zijn over hun toekomstige financiële situatie. Omdat deze ervaren regie over het leven ook verschilt naar opleidingsniveaus (Boelhouwer en Vonk 2019: 313), zou dit mogelijk (een deel van) de opleidingsverschillen kunnen verklaren. Hier zien we een duidelijke samenhang: mensen die meer het gevoel hebben dat ze invloed hebben op wat er in hun leven gebeurt, zijn minder somber over hun toekomstige financiële situatie. Dat blijft overeind als we al deze verklaringen samenvoegen (model 4). Opleiding en grip op het leven hangen samen met eigen financiële verwachtingen, maar we vinden deze samenhang niet voor inkomen als we rekening houden met andere verklaringen. Naast grip op het leven zien we ook dat leeftijd een belangrijke rol speelt in het begrijpen van verschillen in de eigen financiële situatie. Mensen die ouder zijn, geven vaker aan te verwachten dat het slechter gaat met hun financiële situatie. Deze bevinding sluit aan bij eerder onderzoek (CBS 2016). Als mogelijke verklaring hiervoor noemt het CBS dat het voor ouderen moeilijker is om weer aan een baan te komen als ze die verliezen bij economische tegenspoed. Daarnaast zien we dat mannen somberder zijn dan vrouwen en dat gepensioneerden en arbeidsongeschikten somberder zijn over hun financiële toekomst dan mensen die werken.

De oorzaak-gevolgrelatie kunnen we niet vaststellen met deze analyse. Het kan immers ook zo zijn dat betere financiële verwachtingen de ervaren grip op het leven verhogen. Wel is het belangrijk om oog te houden voor de ervaren regie over het leven, omdat dat ook verband houdt met andere kenmerken van kwaliteit van leven (Boelhouwer en Vonk 2019).

Tabel 1.2 Achtergronden van opleidingsverschillen in verwachtingen van de eigen financiële situatie, bevolking van 18+, juli 2021-juni 2022 (in ongestandaardiseerde coëfficiënten)^{a, b, c}

	model 1	model 2	model 3	model 4
opleiding^d				
t/m vmbo (ref.)				
havo/vwo en mbo	0,01			0,01
hbo/wo	0,13*			0,09*
inkomen^e				
laag (ref.)				
midden		-0,02		-0,04
hoog		0,04		-0,03
grip op het leven^f			0,21*	0,20*

Hoe gaat het met Nederland?

	model 1	model 2	model 3	model 4
controlevariabelen				
leeftijd				
18-34 jaar (ref.)				
35-54 jaar	-0,28*	-0,29*	-0,29*	-0,29*
≥ 55 jaar	-0,44*	-0,46*	-0,47*	-0,45*
geslacht				
man (ref.)				
vrouw	-0,08*	-0,07	-0,06	-0,07*
werksituatie^a				
werkend (ref.)				
werkloos/werkzoekend	-0,03	-0,04	0,06	0,07
(vervroegd) pensioen	-0,26*	-0,26*	-0,24*	-0,23*
arbeidsongeschikt	-0,40*	-0,43*	-0,26*	-0,25*
scholier/student	0,03	-0,01	0,03	0,05
huisman/huisvrouw	-0,19*	-0,21*	-0,15	-0,13
anders	-0,18	-0,19	-0,14	-0,14
periode				
juli-okt 2021 (ref.)				
nov 2021-feb 2022	-0,11*	-0,11*	-0,10*	-0,10*
maart-juni 2022	-0,16*	-0,17*	-0,16*	-0,16*
R ²	0,14	0,13	0,16	0,17

- a 'Verwacht u dat uw eigen financiële situatie beter of slechter wordt in de komende 12 maanden?' Op een schaal van 1 (veel slechter) tot 5 (veel beter). De antwoordopties 'ik weet het niet' en 'geen antwoord' zijn hier buiten beschouwing gelaten.
- b Significante verbanden ($p < 0,01$) zijn weergegeven met een *.
- c Alle modellen zijn geschat met multipele lineaire regressie. Leesvoorbeeld: in model 1 scoren mensen met een hbo/wo-opleiding 0,13 hoger op de schaal van 1 tot 5 (hoe hoger, hoe meer mensen een verbetering verwachten van de eigen financiële situatie, zie noot a) ten opzichte van mensen met een opleiding t/m vmbo (de referentiecategorie) en gecontroleerd voor het geslacht, de werksituatie en de tijdspunten van de drie NIB-metingen. Controleren voor deze variabelen betekent dat we de waarde van deze variabelen constant houden. R² is de verklaarde variantie en geeft aan hoeveel van de variantie in de afhankelijke variabele verwachtingen van de eigen financiële situatie verklaard wordt door de onafhankelijke variabelen.
- d Een klein aandeel heeft als hoogst voltooide opleiding niet een van de standaard antwoordcategorieën gekozen, maar 'andere opleiding' (3%). Deze groep is meegenomen in de analyse, maar vanwege het lage aandeel respondenten is het effect van deze opleidingsgroep niet apart weergegeven.
- e Tot lage inkomens rekenen we mensen die in het 1^e of 2^e inkomenskwintiel van het gestandaardiseerde inkomen (besteedbaar inkomen gecorrigeerd voor verschillen in grootte en samenstelling van het huishouden) zitten, mensen die in het 3^e inkomenskwintiel zitten rekenen we tot 'midden' en tot hogere inkomens behoren mensen die in het 4^e of 5^e inkomenskwintiel zitten.
- f Grip op het leven is een schaal van 1 tot 5 op basis van vijf items die betrekking hebben op grip op het leven. 'Ik heb weinig controle over de dingen die me overkomen', 'Sommige van mijn problemen kan ik met geen mogelijkheid oplossen', 'Er is te weinig dat ik kan doen om belangrijke dingen in mijn leven te veranderen', 'Ik voel me vaak hulpeloos bij het omgaan met de problemen van het leven' en 'Soms voel ik dat ik een speelbal van het leven ben' (Cronbachs alfa 0,82).
- g Het gaat hier om de zelfgerapporteerde werksituatie. Deze indicator is gebaseerd op de vraag 'Welke van de volgende omschrijvingen past het beste bij u?' De mensen die daar niet 'Werkende met betaald werk / eigen bedrijf' hebben aangegeven, krijgen een vervolgvraag of ze toch een aantal uren betaald werk hebben. Op deze vervolgvraag geeft een vijfde aan toch betaald werk te hebben. Dit kunnen bijvoorbeeld studenten zijn die een bijbaantje of betaalde stage hebben, of gepensioneerden die een baan voor een beperkt aantal uren hebben. Deze mensen rekenen we niet tot de groep werkenden in deze analyse.

Bron: NIB juli 2021-juni 2022

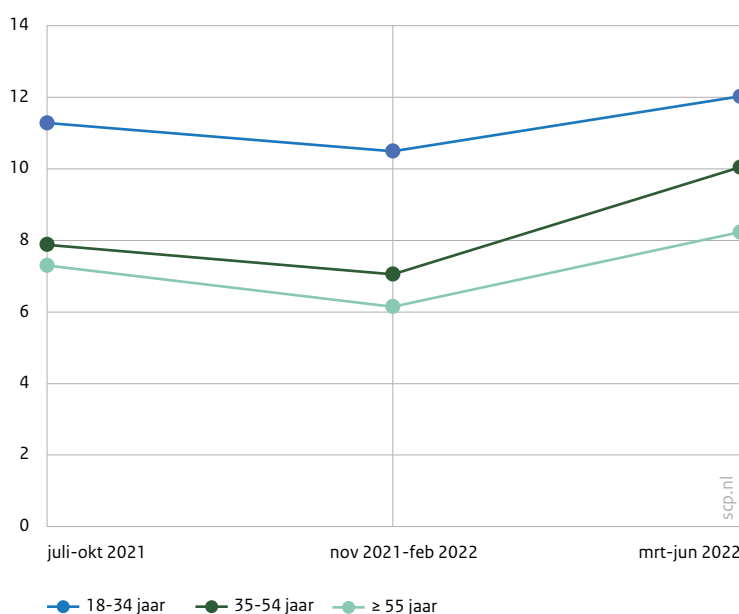
Wat er nog meer speelt

Hierboven stonden we uitgebreid stil bij de economische stemming en zorgen over stijgende prijzen. In [hoofdstuk 2](#) bespreken we de zorgen over de politiek. Hieronder gaan we in op andere veelgenoemde maatschappelijke thema's in het voorjaar van 2022: wonen, de manier van samenleven, klimaat, gezondheidszorg, immigratie, criminaliteit en de oorlog in Oekraïne. Dat doen we op basis van gesloten en open (toelichtings)vragen uit de enquête (onder meer met de vraag naar belangrijkste problemen en de richting van het land).

Wooncrisis: jongeren meer bezorgd dan oudere generaties, ook vaker genoemd als benadeelde groep

Voor de coronacrisis werd wonen al steeds vaker als maatschappelijk probleem genoemd (COB 2020¹). Het thema werd in 2020 en begin 2021 door de coronazorgen tijdelijk wat minder prominent, maar het belang van het thema nam vanaf eind 2021 weer toe (COB 2021⁴). In het voorjaar van 2022 is wonen een van de meestgenoemde maatschappelijke problemen. Mensen hebben het dan over de woningnood of het woningtekort, over de hoge huizenprijzen en de hoge huren. De woningmarktproblematiek blijkt ook duidelijk uit cijfers van het CBS. De afgelopen jaren is de krapte op de huizenmarkt flink toegenomen en zijn de huurkosten verder gestegen. In september 2022 meldde het CBS dat de huren in het afgelopen jaar het hardst zijn gestegen sinds 2014 (CBS 2022b). In [figuur 1.7](#) zien we dat dit thema het afgelopen jaar vaker genoemd wordt door jongvolwassenen tussen de 18 en 34 jaar dan door oudere generaties. Bij de groep van 55 jaar en ouder zien we een stijging in de zorgen om wonen en de woningmarkt.

Figuur 1.7 Wonen en woningmarkt genoemd als probleem naar leeftijdsgroep, bevolking van 18+, juli 2021-juni 2022 (in procenten)^a

^a Weergegeven is het aandeel respondenten dat wonen of woningmarkt noemt als de grootste problemen van Nederland rekening houdend met het totaal aantal problemen dat genoemd wordt door de respondenten. Op deze manier laten we elke respondent even zwaar meetellen (het gewicht van een onderwerp is per respondent omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen), waardoor het gegeven dat sommige groepen meer problemen noemen dan andere groepen wordt tenietgedaan. Hierdoor valt het percentage lager uit dan de percentages gepresenteerd in tabel 1.1.

Bron: NIB juli 2021-juni 2022

Hoe gaat het met Nederland?

Zorgen over hoge en stijgende prijzen van koopwoningen, de (te) hoge huren en het tekort aan woningen voor vooral starters (in mindere mate ook voor ouderen) zijn ook duidelijk terug te zien als mensen in hun eigen woorden opschrijven waarover ze zich zorgen maken. Jongeren worden vaak genoemd als benadeelde groep:

‘Sociale woningnood moet opgelost worden. Betaalbare woningen voor jonge mensen die beginnen in de woningmarkt (...).’ (man, 57 jaar, mbo)

‘Alles wordt veel te duur. Alleenstaanden of jongeren kunnen bijna niet aan een eigen leefruimte komen. Huur en koopprijs veel te duur. Studieschuld ook nog erbij.’ (vrouw, 25 jaar, hbo)

‘Het woningtekort en onbetaalbare woningen voor starters en de prijsstijgingen.’ (man, 22 jaar, mbo)

Verharding, agressie en gebrek aan respect

Ruim een kwart noemt de manier van samenleven als belangrijk maatschappelijke probleem. De zorgen over de manier van samenleven zijn breed: mensen noemen de verharding van de maatschappij, (toenemende) agressie (korte lontjes), het gebrek aan respect, discriminatie en (in)tolerantie, individualisering en egoïsme (de ik-maatschappij). Het gaat over verdeeldheid en polarisatie. Een kleinere groep Nederlanders noemt de ‘woke-beweging’ en ‘cancelcultuur’, ‘complotdenkers’ en de (mentaliteit van) jongeren als belangrijkste probleem. De ervaring dat groepen en mensen sterker en harder, en mogelijk zelfs vijandiger, tegenover elkaar komen te staan kan de zorgen over polarisatie voeden. In [hoofdstuk 3](#) gaan we hier nader op in.

Deze zorgen over samenleven, als het gaat om gebrek aan normen en waarden, verminderd respect en fatsoen en afnemende solidariteit, zien we ook terug bij redenen die mensen geven waarom het de verkeerde kant opgaat.

‘Er is veel verloedering in Nederland, ook de normen en waarden zijn ver te zoeken.’ (vrouw, 67 jaar, mbo)

‘Ik zie dat er een respectloze samenleving aan het ontstaan is. Vooral de jongere generatie heeft geen besef meer van respect, normen, waarden en fatsoen. (...)’ (vrouw, 51 jaar, hbo)

‘Er is geen solidariteit met armen, zwakken en migranten. Nederlanders houden (in het algemeen) geen rekening met anderen, vinden hun eigen vrijheid het belangrijkste.’ (vrouw, 60 jaar, hbo)

Het samenleven is een punt van zorg, maar tegelijkertijd noemen mensen het ook als voorbeeld van wat goed gaat in Nederland. Daar komen we [verderop](#) nog op terug.

Zorgen over klimaat en soms ook over klimaatmaatregelen

Wanneer we mensen vragen naar de belangrijkste maatschappelijk problemen, noemt ongeveer een op de vijf mensen zorgen over klimaat en milieu. De onderliggende zorgen zijn divers. Veel mensen noemen klimaatverandering en opwarming van de aarde als probleem. Als we kijken naar achterliggende houdingen over het klimaat en klimaatverandering, zien we dat er weinig twijfel is over de vraag of het klimaat in de afgelopen honderd jaar is veranderd: 95% denkt dat dat (zeker of waarschijnlijk) zo is. In het voorjaar van 2022 schrijft 69% van de Nederlanders de verandering van het klimaat (vooral of helemaal) toe aan de mens. Dat aandeel is stabiel en vergelijkbaar met eerder SCP-onderzoek (De Kluizenaar en Flore 2021).

Ook de aanpak van klimaatverandering komt naar voren als bron van zorg (zie ook [hoofdstuk 2](#)). Daarnaast worden energie en energievoorziening vaak genoemd, waarbij sommige Nederlanders ook de gaswinning in Groningen als probleem naar voren brengen. Andere zorgen in de categorie klimaat en milieu gaan over ‘het milieu’, milieuvervuiling, stikstof en wat het stikstofbeleid betekent voor boeren.

Hoe gaat het met Nederland?

Gevraagd naar welke kant het met Nederland opgaat en waarom, zien we zowel mensen die zorgen hebben over klimaatverandering en het langzame ingrijpen door de politiek, als mensen die zorgen hebben over (in hun ogen overdreven) klimaatmaatregelen.

‘Niet alleen Nederland, maar mondiaal. We zullen veel sterker moeten inzetten op een duurzame wereld. Groei van de economie is een achterhaald concept; zeker op de langere termijn. Er zal een veel sterkere balans moeten komen voor de omgang met de natuur en de aarde.’
(vrouw, 70 jaar, wo)

‘Te weinig aandacht voor klimaattoekomst en regering maakt er een potje van.’ (man, 42 jaar, lbo)

‘Er wordt te veel gekeken naar de gevolgen van klimaatverandering, alsof wij met ons kleine landje het op kunnen lossen. Dit is een mondiaal probleem. Als de buurlanden gewoon hun economie kunnen laten draaien en wij alles stopzetten/veranderen voor het klimaat hebben we straks geen ondernemers, boeren, grote bedrijven, woningbouw etc. meer. (...)’ (vrouw, 57 jaar, hbo)

‘Nederland gaat ten onder aan de bureaucratie, klimaat en milieu waanzin. We zijn onderhand veel te afhankelijk geworden van het buitenland.’ (man, 63 jaar, mbo)

Met gegevens uit de enquête kunnen we meer zicht krijgen op de omvang van de groepen die vinden dat er te weinig of juist te veel aandacht is voor klimaatverandering. In het voorjaar van 2022 geeft een kwart (24%) van de mensen aan zich boos te maken over de aandacht voor het klimaat, terwijl er belangrijkere problemen zouden zijn die opgelost moeten worden. Meer dan de helft (52%) is daar niet boos over. Bijna driekwart (72%) van de Nederlanders geeft aan het (helemaal) eens te zijn met de stelling dat de mensheid snel in actie moet komen tegen klimaatverandering. Er is een kleine groep van 9% die het met deze stelling oneens is. In een eerder COB-bericht zagen we verdeeldheid tussen mensen over de stelling dat *Nederland* meer dan nu het geval is, moet bijdragen aan het oplossen van internationale klimaatproblemen, ondanks dat velen van hen instemden met de stelling dat er wereldwijde actie nodig is (COB 2020|1: 46). Instemming met de stelling dat er wereldwijde actie nodig is, betekent dus niet automatisch dat mensen ook vinden dat Nederland iets moet doen of dat ze zelf in actie willen komen (zie ook De Kluizenaar en Flore 2021). Al met al denkt de overgrote meerderheid van de Nederlanders dat er sprake is van klimaatverandering en dat dit wereldwijde actie vergt, terwijl een substantiële minderheid vindt dat er te veel aandacht is voor het klimaat.

Stijgende zorgkosten en druk op de zorg, corona in voorjaar veel minder vaak genoemd

In het begin van de coronacrisis stond gezondheidszorg bovenaan de lijst met maatschappelijke problemen. In het voorjaar van 2022 wordt corona veel minder vaak genoemd als maatschappelijk probleem en daalt het thema op de publieke agenda. Mensen die dit onderwerp nog wel noemen, zijn onder meer ongerust over de corona-aanpak van de overheid en de ontstane verdeeldheid als gevolg van de coronacrisis. Andere problemen in deze categorie gaan over de kosten en bezuinigingen in de gezondheidszorg, jeugdzorg, ouderenzorg, de wachtlijsten, de hoge werkdruk en het gebrek aan personeel in de zorg:

‘Zorgkosten rijzen de pan uit. Met meer dan 20 verzekeraars, kosten voor gebouwen, directeurs en de rest, veel geld wordt besteed aan reclame, waarom niet een verzekeraar, met verschillende niveaus, zodat je zelf kunt kiezen. Ze maken afspraken met zorgverleners, wat corruptie in de hand kan werken. Ouderen hadden het goed in de aangepaste verzorgthuizen, maar moeten nu zo lang mogelijk zelfstandig wonen. (...)’ (man, 77 jaar, hbo)

‘Ik hoef maar om me heen te kijken, dat zegt volgens mij al genoeg, armoede, klimaatverandering en de zorg zijn onbetaalbaar voor veel mensen.’ (vrouw, 71 jaar, geen opleiding / alleen basisonderwijs)

Zorgen over immigratie en integratie, ook verbonden aan andere maatschappelijke zorgen

Zorgen over immigratie en integratie worden bij de nationale problemen ongeveer even vaak genoemd als zorgen over klimaat en milieu en de gezondheidszorg. Mensen noemen immigratie, integratie, het asiel-beleid en (de opvang van) asielzoekers. Sommigen maken zich zorgen over het aantal vluchtelingen en wat dat betekent voor Nederland, waar anderen juist zorgen uiten over racisme tegen vluchtelingen, kansen-ongelijkheid en de problemen in de opvang van vluchtelingen. Bij dit thema komen dus verschillende perspectieven op immigratie en culturele verscheidenheid naar voren.

Over de stelling dat Nederland door immigratie en open grenzen te veel van zijn eigenheid dreigt te verliezen, is men verdeeld. 42% is het daarmee eens en 36% is het daarmee oneens. De stelling dat Neder-land een prettiger land zou zijn met minder immigranten, wordt gesteund door ruim een kwart (28%), maar 44% is het hier juist mee oneens. Ook geeft ruim de helft (57%) aan dat verschillende culturen een aanwinst zijn voor de samenleving (18% is het hiermee oneens). De oorlog in Oekraïne, de komst van vluchtelingen sindsdien en de problemen rondom de opvang van vluchtelingen en asielzoekers zouden kunnen zorgen voor verschuivingen in opvattingen over immigratie en culturele diversiteit. Dat lijkt op dit moment over het algemeen nog niet het geval te zijn; deze opvattingen zijn grotendeels stabiel (zie [tabel 1.3](#)). Dat deze houdingen redelijk stabiel zijn, is in lijn met bevindingen van een eerder COB, toen zelfs zorgen rondom integratie en immigratie sterk waren toegenomen (COB 2016|2).

Tabel 1.3 Stellingen over immigratie en culturele verscheidenheid, bevolking van 18+, juli 2021-juni 2022 (in procenten)^a

		juli-oktober 2021	november 2021- februari 2022	maart-juni 2022
Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen.	(helemaal) oneens	44	41	44
	(helemaal) eens	29	31	28
De aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving.	(helemaal) oneens	17	19	18
	(helemaal) eens	56	53	57
Door immigratie en open grenzen dreigt Neder-land te veel van zijn eigenheid te verliezen.	(helemaal) oneens	35	33	36
	(helemaal) eens	43	45	42

a De percentages ‘(helemaal) eens’ en ‘(helemaal) oneens’ tellen samen met ‘niet eens, niet oneens’ en ‘geen antwoord’ op tot 100%. In de laatste kolom zijn percentages vetgedrukt als die deze meting significant (p < 0,01) afwijken van de voorlaatste meting. In de meting maart-juni 2022 wijkt er niets significant af van november 2021-februari 2022.

Bron: NIB juli 2021-juni 2022

Zorgen over immigratie en integratie zien we ook terug in redenen waarom mensen het de verkeerde kant op vinden gaan met Nederland. Mensen verbinden het onderwerp aan andere maatschappelijke proble-men, zoals de manier van samenleven, waarbij immigratie als bedreiging gezien wordt (zie ook COB 2019|4). Ook valt op dat sommige mensen immigratie verbinden aan specifieke maatschappelijke vraagstukken, zoals de wooncrisis. Mensen lijken vooral concurrentie te zien met immigranten en statushouders om schaarse woonruimte. In de antwoorden uiten sommigen hun frustratie daarover. Die frustratie is soms gericht op vluchtelingen, maar ook op de Haagse politiek. Sommigen vinden dat Den Haag de ‘gewone Nederlander’ in de steek laat. De politiek zou volgens hen niet voor haar burgers zorgen en te veel oog hebben voor immigranten (zie ook COB 2019|4: 25):

‘Te veel immigranten, verkeerde mensen die voorrang krijgen (minder ziektekostenpremies, eerder een woning en inrichting). In de politiek ontbreekt het aan krachtige leiders. Men is meer met Europa bezig dan met Nederland. Politie is onderbetaald en de zorg ook.’ (vrouw, 61 jaar, mbo)

Hoe gaat het met Nederland?

‘Het is allemaal oneerlijk gedaan met al de buitenlanders erbij en ze worden voorgeschoten voor huizen terwijl de Nederlanders er al jaren op wachten.’ (man, 21 jaar, andere opleiding)

‘(...) Meer statushouders die uit de azc’s gaan en in de huurhuizen waar veel Nederlanders met smart op zitten te wachten. En omdat Ter Apel onmenselijk vol zit, krijgen er natuurlijk meer mensen een status en een huurwoning. Ja, en mijn schoonzusje die echt bij haar man weg moet, moet maar even wachten. Nederland is vol. Dus niet logisch ze op te vangen. Moet daar in de buurt. Ook vanwege de taal en cultuur. Vol is vol.’ (vrouw, 49 jaar, vmbo)⁹

Miskenning voert de boventoon bij deze tegenstelling tussen ‘de gewone Nederlander’ enerzijds en zowel de politiek als minderheden anderzijds. Op deze ervaring van sommigen dat politici de ‘gewone Nederlander’ benadelen, gaan we in [hoofdstuk 2](#) in.

Hier staan we nog stil bij de vermeende achterstelling van ‘de gewone Nederlander’ bij andere groepen in de samenleving. Dit gevoel komt bij een kleine groep mensen voor (hoe groot die groep is, kunnen we op basis van dit kwalitatieve materiaal niet zeggen), maar is al tijden een terugkerend argument bij mensen die het de verkeerde kant op vinden gaan (zie ook COB 2017|1; COB 2019|4): sommigen hebben het gevoel dat Nederland Nederland niet meer is en wijten dat onder meer aan immigratie. In de wetenschappelijke literatuur gebruikt men bij dit fenomeen vaak de term ‘nativisme’: het idee dat mensen met een migratie-achtergrond een bedreiging vormen voor de natie (Kešić en Duyvendak 2019: 445). Een psychologische verklaring voor het bestaan van dergelijke nativistische beelden wordt in de literatuur gegeven vanuit de *Integrated Threat Theory*. Die theorie stelt dat vertegenwoordigers van andere culturele groepen als bedreigend kunnen worden ervaren, vanwege de vermeend afwijkende normen en waarden of de aanspraak die zij maken op schaarse bronnen, zoals banen, huisvesting en sociale voorzieningen. Deze gevoelens van bedreiging kunnen negatieve stereotypen over de andere groep versterken en daarmee leiden tot negatieve emoties, zoals angst. Deze gevoelens kunnen er bijvoorbeeld ook voor zorgen dat mensen zich verzetten tegen beleid ter ondersteuning van migranten of vluchtelingen (Stephan et al. 2009).

Criminaliteit en veiligheid

Ook criminaliteit en veiligheid is een thema dat relatief vaak wordt genoemd als we mensen vragen naar hun belangrijkste maatschappelijke zorgen. Nederlanders zijn ongerust over de aanwezigheid van criminaliteit en de aanpak ervan. Specifiek noemen mensen zorgen over criminaliteit, normen en waarden en de rechtspraak. Sinds een paar jaar wordt ook de drugscriminaliteit genoemd als punt van zorg. In hun toelichting waarom het in hun ogen de verkeerde kant opgaat met Nederland zien we deze thema’s ook terugkomen:

‘Normen en waarden (agressie in het verkeer, overlast zwerfvuil, te tolerant drugsbeleid, wapenbezit jongeren, grensoverschrijdend gedrag jongeren en ook ouderen, verbale agressie).’ (vrouw, 63 jaar, wo)

‘Criminaliteit wordt heviger; respect neemt af.’ (man, 44 jaar, hbo)

‘(...) Geen slagvaardigheid. Straffen voor criminaliteit of voor overtredingen vind ik ook veel te laag. Er wordt veel te veel met zachte hand opgetreden. Criminaliteit loont blijkbaar.’ (vrouw, 64 jaar, havo)

Oorlog in Oekraïne leidt tot zorgen over economie en stabiliteit

Bij de vraag naar belangrijkste maatschappelijke problemen in Nederland noemen mensen vooral binnenlandse problemen. Dat komt door de focus van de vraagstelling, die zich richt op *maatschappelijke problemen in Nederland*. Bij deze open vraag noemt slechts 6% internationale problemen. Het gaat dan om zorgen over de oorlog in Oekraïne, de dreiging door Rusland, defensie en de Europese Unie. Ook noemt een groep de afhankelijkheid van de Europese Unie of de Verenigde Staten als punt van zorg. Uit de *Risico- en*

Hoe gaat het met Nederland?

crisisbarometer in opdracht van de NCTV, uitgevoerd in april-mei 2022, blijkt de meerderheid van de Nederlanders het (zeer) waarschijnlijk te vinden dat geopolitieke dreigingen een risico vormen voor de nationale veiligheid. Deze inschatting is hoger dan in eerdere metingen in 2019 en 2021 en dat komt waarschijnlijk door de oorlog in Oekraïne. Ook als mensen gevraagd wordt via open antwoorden risico's en dreigingen voor de nationale veiligheid te benoemen, komt de oorlog naar voren. In het voorjaar van 2022 staan geopolitieke dreigingen vijfde in de lijst met meest waarschijnlijke dreigingen, na cyberdreigingen, georganiseerde criminaliteit, extreem weer en infectieziekten (I&O/NCTV 2022).

We hebben mensen in juni 2022 in ons aanvullend LISS-onderzoek ook gevraagd hoeveel zorgen ze hebben over de gevolgen van de oorlog in Oekraïne voor hun eigen leven. Daar geven de meeste mensen aan zich in meer of mindere mate zorgen te maken over de oorlog in Oekraïne (52% maakt zich een beetje zorgen, 27% tamelijk veel, 8% heel veel en 9% helemaal niet). Als we mensen vragen welke zorgen dat zijn, zien we een aantal thema's terugkomen. Zo zijn er om te beginnen mensen die vooral begaan zijn met het lot van direct betrokkenen. Als toelichting op de vraag waarom mensen zich zorgen maken, wordt bijvoorbeeld het volgende genoemd:

'Over mensen en kinderen die daar slachtoffers van zijn.' (man, 54 jaar, basisonderwijs, tamelijk veel zorgen)

'De zinloze vernietiging van mensen (aan beide zijden) en leefomgeving. De invloed op de internationale handel.' (man, 78 jaar, hbo, tamelijk veel zorgen)

'Nutteloze vernietigen van het land en de mensen door het regime Poetin.' (man, 72 jaar, havo/vwo, heel veel zorgen)

Daarnaast maakt men zich zorgen over de mogelijke bredere gevolgen van de oorlog. De twee thema's die hier bijzonder sterk leven, zijn zorgen om de geopolitieke stabiliteit en de economische situatie. Zo zijn er veel mensen die bang zijn dat de oorlog overslaat naar de rest van Europa of zelfs de hele wereld:

'Het komt erg dichtbij, ben bang dat de oorlog verder Europa in trekt.' (vrouw, 64 jaar, vmbo, heel veel zorgen)

'Blijft het bij Oekraïne of gaat Rusland verder.' (vrouw, 41 jaar, hbo, een beetje zorgen)

'Dat Nederland en andere landen ook oorlog gaan voeren tegen Rusland.' (vrouw, 44 jaar, vmbo, heel veel zorgen)

'De angst dat deze oorlog leidt tot een wereldoorlog.' (man, 39 jaar, mbo, tamelijk veel zorgen)

Een andere grote groep mensen uit zorgen over de mogelijke economische gevolgen van de oorlog:

'Kans op meer inflatie en tekorten in Nederland.' (vrouw, 37 jaar, hbo, een beetje zorgen)

'Over de levering van gas en de stijgende prijzen en dat er hongersnood zal zijn in de derde wereldlanden omdat er geen graan vanuit Oekraïne geëxporteerd kan worden.' (man, 74 jaar, hbo, een beetje zorgen)

'Ik denk dat veel dagelijkse levensmiddelen duurder zullen worden.' (man, 83 jaar, vmbo, een beetje zorgen)

'Het leven wordt alsmaar duurder. Hoe lang is dat vol te houden?' (vrouw, 67 jaar, hbo, een beetje zorgen)

Hoe gaat het met Nederland?

De hoge energieprijzen en stijgende inflatie worden hierbij vaak genoemd. Terwijl veel mensen hier in relatief algemene bewoordingen over spreken, laten sommigen ook weten wat dit direct voor henzelf betekent:

‘Omdat alles maar duurder wordt, het is voor AOW’ers haast niet meer te betalen.’
(vrouw, 68 jaar, vmbo, een beetje zorgen)

‘Ik kan bijvoorbeeld straks moeilijk naar mijn werk, benzine wordt duurder, maar ik ga niet meer verdienen.’ (vrouw, 49 jaar, mbo, heel veel zorgen)

Hier raken de zorgen over de oorlog in Oekraïne aan de bredere zorgen over de economische situatie die we hierboven al bespraken. Als laatste is er ook nog een (erg kleine) groep mensen die zich geen zorgen maakt, omdat de oorlog zich voor hen ver weg afspeelt:

‘Betreft immers een regionaal conflict buiten de NAVO-zone.’ (man, 68 jaar, wo, helemaal geen zorgen)

‘Het is tamelijk een ver van je bed gebeuren.’ (man, 60 jaar, vmbo, helemaal geen zorgen)

We zien dus dat de verwachting van mensen over de oorlog en de gevolgen daarvan doorwerkt in de economische stemming. Het is ook te verwachten dat de oorlog in Oekraïne maakt dat mensen anders aankijken tegen de Europese Unie. In de focusgroepen die we in mei 2022 organiseerden en waarover is gerapporteerd in het voorgaande COB, bleek onder andere dat de oorlog de noodzaak van de Europese Unie onderstreept: ‘samen sta je sterker’ (COB 2022¹). Of dit ook de steun voor de Europese Unie heeft verhoogd, konden we destijds niet in beeld brengen, omdat de enquêtegegevens (november 2021-februari 2022) die we toen gebruikten, grotendeels waren verzameld voordat Rusland Oekraïne binnenviel.

Hoe kijkt men in de eerste maanden van de oorlog naar internationale aangelegenheden? In een aparte notitie verkennen we uitgebreid of de oorlog in Oekraïne een keerpunt is in de Nederlandse publieke opinie over de Europese Unie (Kunst en Steijn 2022). Hieronder gaan we kort na hoe deze opvattingen over EU-lidmaatschap en globalisering zich verder hebben ontwikkeld (zie [tabel 1.4](#)).

Tabel 1.4 Steun voor EU-lidmaatschap en globaliseringskwesties, bevolking van 18+, juli 2021-juni 2022 (in procenten)^a

		juli-oktober 2021	november 2021- februari 2022	maart-juni 2022
Het is een goede zaak dat Nederland lid is van de EU.	(helemaal) oneens	10	12	9
	(helemaal) eens	70	68	75
De politiek in Den Haag heeft te veel macht overgedragen aan de EU.	(helemaal) oneens	27	26	27
	(helemaal) eens	36	35	33
Mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen.	(helemaal) oneens	57	55	57
	(helemaal) eens	15	14	14

a De percentages ‘(helemaal) eens’ en ‘(helemaal) oneens’ tellen samen met ‘niet eens, niet oneens’ en ‘geen antwoord’ op tot 100%. In de laatste kolom zijn percentages vetgedrukt als die deze meting significant ($p < 0,01$) afwijken van de voorlaatste meting.

Bron: NIB juli 2021-juni 2022

Driekwart (75%) van de Nederlanders vindt in het voorjaar van 2022 dat het EU-lidmaatschap een goede zaak is. Dat is een lichte stijging ten opzichte van winter ‘21/’22 (68%). 53% geeft aan voldoende tevreden te zijn met de Europese politiek, terwijl dat in de winter van ‘21/’22 nog 48% was, dus ook een lichte toename (niet in tabel). Bij de andere stellingen is de publieke opinie stabiel. Over nationale soevereiniteit en verlies van

Hoe gaat het met Nederland?

macht aan de Europese Unie zijn mensen verdeeld: 33% vindt dat de politiek in Den Haag te veel macht heeft overgedragen aan Brussel, maar 27% is het daarmee oneens. De meerderheid (57%) is het oneens met de stelling dat ze nadelen ondervinden van open grenzen, een kleine groep (14%) is het met deze stelling eens.

In het vorige bericht meldden we dat er weinig steun is voor verdere uitbreiding van de Europese Unie. Op basis van gegevens van de Eurobarometer zagen we dat steun in Nederland voor verdere EU-uitbreiding tot begin 2022 rond de 30% schommelde. Dat is inmiddels flink toegenomen naar een meerderheid van 58%. Dat is gelijk aan de gemiddelde steun over alle EU-lidstaten (57%) ([Eurobarometer](#), juni-juli 2022). Deze steun is niet zonder meer door te vertalen naar specifieke steun voor toetreding van Oekraïne. In mei 2022 spraken we in focusgroepen over een mogelijk EU-lidmaatschap van Oekraïne. Mensen stelden zich toen terughoudend op en gaven aan dat Oekraïne pas mag toetreden als het land aan de toelatingscriteria voldoet (zie COB 2022|1, kader 3.1).

Wat er goed gaat: de zorg, het samenleven en de welvaart

Hoewel de grootste groep in het voorjaar van 2022 aangeeft dat het de verkeerde kant opgaat met het land, is er ook een groep die de zaken goed vindt gaan in Nederland. Deze mensen zijn wel sterk in de minderheid: 21% geeft aan dat het de goede kant opgaat met Nederland (en 24% zowel de goede als de verkeerde kant op). In onze enquête vragen we deze mensen toe te lichten waarom ze vinden dat Nederland de goede kant opgaat. Deze toelichtingen komen verderop nog aan bod. We vragen mensen ook om in hun eigen woorden aan te geven wat ze goed vinden gaan in Nederland. Mensen mogen maximaal vijf punten noemen waar ze positief, blij of trots over zijn als het om de Nederlandse samenleving gaat. Dat doen ze (zie [tabel 1.5](#)), zij het dat mensen vaker en meer problemen noemen dan sterke punten. De percentages geven het aandeel van de ondervraagden weer die één of meer sterke punten noemen in de betreffende categorie. Omdat mensen meer dan één sterk punt mogen noemen, telt het totaal aantal genoemde positieve punten op tot meer dan 100%.

De gezondheidszorg is het meestgenoemde sterke punt. Vaak met enkel termen als ‘zorg’, ‘gezondheidszorg’ en ‘medische zorg’. Ondanks alle ongerustheid die er is over de kosten en toegankelijkheid van de zorg in Nederland, is vooral de kwaliteit van de medische zorg voor velen ook een sterk punt. In eerder onderzoek zagen we ook dat mensen gemiddeld genomen tevreden zijn over de medische zorg, medisch specialisten en huisartsen (Eggink et al. 2013). Ook corona wordt genoemd als sterk punt: mensen zijn blij dat het de goede kant opgaat met de coronabesmettingen, dat het hoogtepunt van de coronacrisis voorbij lijkt en sommigen zijn tevreden over het coronabeleid.

De manier waarop we in Nederland met elkaar samenleven en normen en waarden worden ook vaak genoemd als positieve punten. Ondanks de zorgen over dit thema (zie hierboven en [hoofdstuk 3](#)), merken mensen op dat er toch ook veel zaken goed gaan. Ze noemen saamhorigheid, tolerantie, respect voor elkaar, elkaar helpen en gelijke kansen. Dat zien we ook terug in het onderlinge vertrouwen. Een meerderheid van de Nederlanders (67%) is in het voorjaar van 2022 van mening dat anderen wel te vertrouwen zijn (in de winter van ’21/’22 was dat 66%). Dat aandeel is sinds medio 2020 stabiel en ongeveer even hoog als voor de coronacrisis (COB 2022|1: 67).

De grootste zorg in het voorjaar betreft de economie, inkomen en armoede. Mensen noemen dit thema ook als positief punt. Hier belichten ze andere aspecten van de economie en inkomen, zoals de (sterke) economie, de (hoge) levensstandaard en dat we een rijk en welvarend land zijn. We zien ook dat de ‘heropening’ van de economie en het einde van de coronamaatregelen optimistisch stemmen. Als reden dat het iets meer de goede dan de verkeerde kant opgaat met Nederland noemen mensen bijvoorbeeld:

‘We komen net uit een vreselijke crisis van 2 jaar, economisch gaat het iets beter, koopkracht toegenomen.’ (vrouw, 40 jaar, havo)

‘We hebben het zo slecht niet en we zijn vrij van de Coronamaatregelen. Het stemt mij positief hoe weerbaar we met zijn allen zijn geweest en ook weer de draad oppakken. Ga er hierbij wel vanuit dat we een dergelijk virus niet weer in de winter op dezelfde manier gaan bestrijden met

Hoe gaat het met Nederland?

on-NL'se maatregelen. Economie is sterk en het stemt mij hoopvol dat we met de rest van EU aan de zijde ons steeds krachtiger opstellen naar de populistische regimes zoals Rusland. We zouden wel als overheid en in de omzetting naar zaken zoals klimaat sneller moeten acteren.' (man, 50 jaar, wo)

Tabel 1.5 De belangrijkste maatschappelijke positieve punten, bevolking van 18+, juli 2021-juni 2022 (in procenten)^{a, b, c}

categorie en subcategorie	juli-oktober 2021	november 2021- februari 2022	maart-juni 2022
gezondheids- en ouderenzorg	30	23	24
manier van samenleven, normen en waarden	20	20	22
inkomen, welvaart, economie en industrie	27	20	22
wonen en fysieke leefomgeving	14	14	15
vrijheden	13	13	14
verzorgingsstaat	12	11	13
onderwijs, onderzoek, kunst en cultuur	14	13	13
politiek en bestuur	13	9	11
criminaliteit en veiligheid	7	8	9
klimaat en milieu	9	7	8
werk	6	6	7
immigratie en integratie	4	3	6
internationaal	2	2	5
typisch Nederlanders	3	3	3
overig	2	3	4

- a 'Wat gaat er volgens u op dit moment goed in ons land?' Waar bent u zeer positief of blij over of trots op als het om de Nederlandse samenleving gaat?' Weergegeven is het aandeel respondenten dat één of meer positieve punten noemt in de betreffende categorie. Het gaat om open antwoorden die zijn gecodeerd. De categorieën zijn gerangschikt naar de grootte van het aandeel in het voorjaar van 2022. Omdat mensen meer dan één sterk punt mogen noemen, telt het totaal aantal genoemde positieve punten op tot meer dan 100%. Vetgedrukte cijfers in de laatste kolom wijken significant af (bij $p < 0,01$) van de voorlaatste meting (november 2021-februari 2022).
- b In het voorjaar van 2022 (maart-juni) noemt 70% van de respondenten één of meer positieve punten. Mensen die de vraag invullen, noemen gemiddeld 2,9 positieve punten.
- c Wanneer we rekening houden met het aantal positieve punten dat mensen noemen en elke respondent even zwaar mee laten tellen (het gewicht van een onderwerp is per respondent omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen), dan zien we een vrijwel gelijke rangschikking van de vijf meestgenoemde belangrijkste positieve punten, met uitzondering van 'manier van samenleven, normen en waarden', dat net iets hoger gerangschikt wordt dan 'gezondheids- en ouderenzorg' en we zien dat dan 'vrijheden' net iets hoger gerangschikt is dan 'wonen en fysieke leefomgeving', maar de verschillen zijn klein tussen deze categorieën (niet in tabel).

Bron: NIB juli 2021-juni 2022

Waar zorgen over de wooncrisis bij de maatschappelijke problemen dominant waren, zien we in het voorjaar van 2022 bij de positieve punten binnen de categorie 'wonen en fysieke leefomgeving' (waar verkeer en vervoer onder valt) de kwaliteit van de infrastructuur ('goed wegennet' en 'openbaar vervoer is goed geregeld') en dat we een mooi en schoon land hebben. De woningmarkt is vrijwel afwezig bij deze positieve punten, al noemen een paar mensen nog wel het woongenot als positief punt. Ook vrijheden (algemene vrijheid en 'vrijheid van meningsuiting'), de verzorgingsstaat ('sociale voorzieningen'), onderzoek, onderwijs, kunst en cultuur (kwaliteit van onderwijs en scholen), en politiek en bestuur ('democratie' en 'alles is goed geregeld') worden door veel Nederlanders als positieve punten genoemd.

Hoe gaat het met Nederland?

De economische voorspoed en de lage werkloosheid zien we ook terug als redenen waarom mensen het over het algemeen de goede kant op vinden gaan met Nederland. Daarnaast valt op dat mensen te spreken zijn over het feit dat er meer aandacht lijkt te komen voor klimaatverandering.

Slot

In het voorjaar van 2022 is het coronaperspectief grotendeels uit de publieke opinie verdwenen. Er zijn veel andere maatschappelijke zorgen die (weer) op de voorgrond treden. Ook kwam er een internationale crisis bij: eind februari viel Rusland buurland Oekraïne binnen. De oorlog in Oekraïne zorgt voor prijsstijgingen en gastekorten. Die ontwikkeling zien we terug in het nationale probleembesef, waar nu zorgen over hogere prijzen voor gas en elektriciteit, de stijgende kosten van het levensonderhoud en de inflatie domineren. De versomberde stemming over de economische toekomstverwachtingen en eigen financiële vooruitzichten zet zich verder door. Deze zorgen over de economie en prijsstijgingen waren er in 2021 ook al, maar lijken versterkt te worden door de oorlog. Als we mensen vragen hun sombere verwachtingen voor de economie toe te lichten, noemen veel mensen de oorlog in Oekraïne en de gevolgen daarvan.

Deze verslechtering van de economische verwachtingen zijn breed gedeeld, bij verwachtingen over de eigen financiële situatie is er meer verschil tussen mensen. Hoewel iedereen aangeeft te verwachten dat prijsstijgingen hen raken, zijn de zorgen van mensen met een opleidingsniveau t/m vmbo meer existentieel en verwachten deze mensen dat de inflatie en stijgende energieprijzen hun essentiële uitgaven bemoeilijken. Om koopkrachtproblemen te voorkomen, treft het kabinet maatregelen om de (minimum)lonen te verhogen en gestegen energiekosten gedeeltelijk op te vangen door energiecompensatie, energietoeslag en lagere belastingen op energie in 2023 (Rijksoverheid 2022). Het is afwachten in hoeverre mensen iets van deze financiële steun merken en of dat hen positiever stemt over de verwachtingen voor de financiële situatie. Zo weten we dat de ervaren grip op het leven belangrijker is voor de financiële verwachtingen dan een verbetering van de koopkracht en financiële hulpbronnen. Meer eigen regie stemt optimistischer en de groep die dat ervaart, veert mogelijk ook sneller terug na een economische crisis. Mensen die weinig financiële hulpbronnen hebben en weinig regie ervaren, hebben waarschijnlijk veel minder mogelijkheden om met tegenspoed om te gaan (Boelhouwer en Vonk 2020).

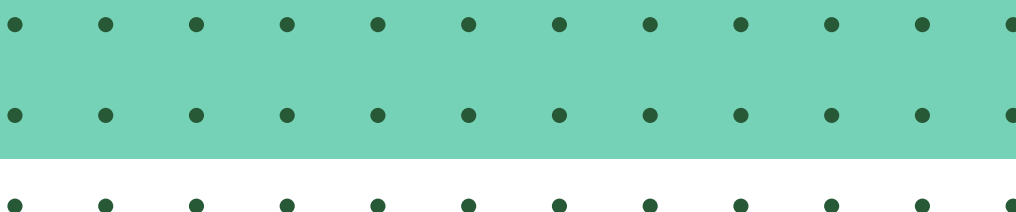
De oorlog in Oekraïne lijkt nog niet te leiden tot een verschuiving in de stemming en andere opvattingen over maatschappelijke kwesties. De grootste groep Nederlanders is in het voorjaar van 2022 somber over de richting die het land opgaat, maar dat is niet noemenswaardig anders dan in najaar/winter 2021 (onze gegevens zijn verzameld voor de boerenprotesten tegen het stikstofbeleid in juni 2022). De financiële en militaire steun aan Oekraïne, Europese samenwerking en de komst van vluchtelingen door de oorlog in Oekraïne zouden kunnen zorgen voor verschuivingen in opvattingen over de Europese Unie en immigratie. Dat lijkt op dit moment niet het geval te zijn; deze opvattingen zijn grotendeels stabiel, al neemt de steun voor het EU-lidmaatschap licht toe (Kunst en Steijn 2022). Desgevraagd maken mensen zich wel zorgen over de gevolgen van de oorlog voor hun eigen leven. Sommigen benoemen hier als zorgen de slachtoffers en vernietiging in Oekraïne. De meesten vrezen voor de geopolitieke stabiliteit en de economische situatie. Zo zijn mensen bang dat de oorlog escaleert en vreest men de hoge energieprijzen en stijgende inflatie.

Er zijn ook mensen die positieve ontwikkelingen zien. Ze noemen het feit dat Nederland een welvarend land is met een sterke economie en een hoge levensstandaard en dat de werkloosheid op dit moment laag is. Ook wijzen ze op de hoge kwaliteit van de medische zorg en de onderlinge hulpvaardigheid in Nederland. Deze sterke punten worden wel minder vaak genoemd dan maatschappelijke problemen.

In het voorjaar van 2022 worden er problemen genoemd die er voor de oorlog en de coronacrisis ook al waren. Mensen benoemen zorgen over het functioneren van de politiek, de woningmarkt, de manier van samenleven, klimaat en milieu, de gezondheidszorg, en immigratie en integratie. Voor een aantal van die thema's wordt wel heel verschillend gedacht over de aard van de problemen en de oplossing ervan (dat zien we vooral bij klimaat en immigratie) en verschillen mensen in beleefde urgentie van het probleem. Ook staan de verschillende zorgen niet altijd los van elkaar; veel mensen noemen meerdere problemen en zorgen tegelijkertijd. Ook grijpen de problemen op elkaar in (zoals de stikstof- en de wooncrisis, zie ook COB 2022¹). Niet zelden wordt er ook naar de politiek gekeken als oplossingen voor deze problemen uitblijven. In [hoofdstuk 2](#) gaan we verder in op deze politieke onvrede.

02

Politieke onvrede: kritiek op inhoud en vorm

Kernpunten

Een groot deel van de Nederlanders blijft met een kritische blik naar de politiek kijken. De politiek is een van de meestgenoemde maatschappelijke zorgen. Het [vertrouwen in de regering en Tweede Kamer is nog steeds laag](#): in het voorjaar van 2022 geeft 50% de regering een voldoende, bij de Tweede Kamer is dat 52%. De tevredenheid met de democratie neemt iets af, waardoor Nederland vergeleken met andere Europese landen niet langer tot de top behoort.

Nederlanders kijken naar de politiek voor oplossingen voor verschillende maatschappelijke problemen en zijn kritisch wanneer die uitblijven. Deze [verwevenheid tussen maatschappelijke zorgen en kritiek op de politiek](#) zien we duidelijk terug als mensen aangeven dat er te traag of te weinig daadkrachtig gereageerd wordt op

meerdere problemen tegelijkertijd. Voor een deel van de Nederlanders draait politieke ontevredenheid dus om de reactie op inhoudelijke kwesties, zoals het klimaat, de woningmarkt of de toeslagenaffaire.

Naast inhoudelijke kritiek hebben mensen ook [kritiek op de vorm: op de huidige politiek-bestuurlijke cultuur](#). Nederlanders maken bezwaar tegen het geruzie dat ze in Den Haag zien en verwijten de politiek niet te weten wat er onder burgers speelt. Sommige mensen trekken de oprechtheid of moraliteit van politici in twijfel. In het verlengde daarvan denkt een bepaalde groep zelfs benadeeld te worden door de politiek, ten gunste van andere instituties zoals de Europese Unie of 'buitenstaanders' zoals statushouders.

Inleiding

In [hoofdstuk 1](#) lieten we zien dat de politiek voor veel Nederlanders een bron van zorg is. In het vorige bericht constateerden we dat de helft van de mensen die Nederland de verkeerde kant op vonden gaan, de politiek noemde als reden om pessimistisch te zijn. Het politieke vertrouwen bleef laag, ook na installatie van het nieuwe kabinet in januari 2022. Daarnaast kwam in de media en in het politieke debat sterk het beeld naar voren dat er in Nederland steeds meer crises zijn, bijvoorbeeld op het gebied van wonen, in de zorg, de economie, klimaat en natuur. Ook aanhoudende problemen (zoals de asielopvang) en politieke schandalen (de kindertoeslagenaffaire en de gaswinning in Groningen) waren prominent in het nieuws. Hierdoor vroegen steeds meer mensen zich openlijk af of de politiek de wil en het vermogen had om deze crises bij te sturen en aan te pakken (COB 2022| 1).

Deze opeenstapeling van crises is er niet minder om geworden, en met de oorlog in Oekraïne kwam er zelfs nog een crisis bij. Hoe ontwikkelen deze zorgen over de politiek zich verder? We beginnen dit hoofdstuk met de ontwikkelingen in het politieke vertrouwen, houdingen tegenover de politiek en tevredenheid met de democratie. Om meer inzicht te krijgen in de achtergronden van deze vertrouwenscijfers en houdingen over de politiek, kijken we vervolgens naar toelichtingen die mensen geven bij de vraag welke kant Nederland volgens hen opgaat en de vraag naar vertrouwen in de regering. Eerst bespreken we de groep die nog voldoende vertrouwen heeft: welke redenen dragen mensen aan om *wel* tevreden te zijn over de politiek? Vervolgens richten we ons op mensen met een kritische houding. Zoals zal blijken, kan die ontevredenheid opgedeeld worden in twee componenten, namelijk de inhoud en de vorm. We laten eerst zien hoe politieke ontevredenheid voor een deel van de mensen draait om de inhoudelijke reactie van de politiek op problemen die blijven liggen op diverse dossiers. Daarna gaan we dieper in op de groep die vooral kritiek heeft op de vorm van de politiek, waaruit blijkt hoe onvoldoende vertrouwen en pessimisme ook kunnen gaan over de politiek-bestuurlijke cultuur.

Vertrouwen blijft laag, kritisch over de Nederlandse politiek

In het voorjaar van 2022 geeft ongeveer de helft van de mensen de regering en de Tweede Kamer een voldoende (zie [tabel 2.1](#)). De regering krijgt van 50% een voldoende, 52% van de Nederlanders geeft de Tweede Kamer een 6 of hoger voor vertrouwen. Dat is vergelijkbaar met de winter van '21/'22. Aan het begin van de coronacrisis (voorjaar 2020) nam het vertrouwen in de politiek tijdelijk sterk toe, maar vanaf najaar 2021 was het vertrouwen lager dan gemiddeld in de afgelopen tien jaar. Historisch laag is het vertrouwen overigens niet, want ook eerder (in 2013 en 2016) was het vertrouwen in de politiek laag (voor ontwikkelingen over tijd, zie COB 2022|1: 64). Het meestgegeven rapportcijfer aan de regering in het voorjaar van 2022 is een nipte voldoende, een 6 (gegeven door 20%). Ongeveer één op de drie (31%) Nederlanders geeft de regering een ruime onvoldoende (rapportcijfer 4 of lager), dat aandeel is stabiel ten opzichte van de winter '21/'22 (niet getoond in tabel).

Het vertrouwen in politieke instituties is lager dan in niet-politieke instituties, uitgezonderd het vertrouwen in grote ondernemingen/bedrijven (waar ook de helft een voldoende aan geeft). Bij andere instituties ligt dat vertrouwen hoger: 71% van de Nederlanders heeft vertrouwen in kranten, 70% in vakbonden, 74% in het nieuws op tv en 78% in de rechtspraak. Het vertrouwen in de politie is het hoogst (84%). Deze cijfers zijn stabiel in vergelijking met de winter van '21/'22 ([tabel 2.1](#)).

We legden mensen ook enkele stellingen voor over de responsiviteit van de politiek, politici en besluitvormingsprocedures. Deze houdingen blijven grotendeels stabiel. Ongeveer de helft van de Nederlanders (48%) is van mening dat mensen zoals zij weinig invloed hebben op wat de regering doet, een kwart is het daarmee oneens. Ook met de stelling dat Kamerleden en ministers niet veel geven om hoe mensen zoals zij denken, is de grootste groep (42%) het eens, 25% is het daarmee oneens. De meerderheid (61%) geeft aan het goed te vinden als burgers meer kunnen meebeslissen over belangrijke politieke kwesties (17% is het oneens, een lichte daling ten opzichte van de winter van '21/'22). De grootste groep (50%) is het er mee oneens dat het goed zou zijn om het bestuur over te laten aan een paar krachtige leiders (zie [tabel 2.2](#)). 26% zou dit juist wel goed vinden.

Tabel 2.1 Vertrouwen in instituties, bevolking van 18+, juli 2021-juni 2022 (in procenten)^a

	juli-oktober 2021	november 2021- februari 2022	maart-juni 2022
regering	53	50	50
Tweede Kamer	56	51	52
grote ondernemingen/bedrijven	53	51	53
vakbonden	72	69	70
kranten, zowel op papier als via websites/apps	72	69	71
nieuws op tv	76	72	74
rechtspraak	76	75	78
politie ^a	83	84	84

a Vermeld zijn percentages van de scores 6-10 op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen) in antwoord op de vraag 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?'. In de laatste kolom zijn percentages vetgedrukt als die in deze meting significant ($p < 0,01$) afwijken van de voorlaatste meting. In de meting maart-juni 2022 wijkt er niets significant af van november 2021-februari 2022.

Bron: NIB juli 2021-juni 2022

Meer verdeeldheid is er bij de vraag of de overheid te weinig doet voor mensen zoals zij. Bijna een derde van de Nederlanders (31%) is het daarmee eens, terwijl 36% het oneens is. Ook over de stelling dat de meeste politici bekwame mensen zijn die weten wat ze doen, zijn mensen verdeeld; 37% is het er (helemaal) mee oneens, 29% is het er (helemaal) mee eens.

Tabel 2.2 Stellingen over de politiek, bevolking van 18+, juli 2021-juni 2022 (in procenten)^a

		juli-oktober 2021	november 2021- februari 2022	maart-juni 2022
Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet.	(helemaal) oneens	28	27	27
	(helemaal) eens	47	49	48
De overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik.	(helemaal) oneens	37	33	36
	(helemaal) eens	31	33	31
Kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken.	(helemaal) oneens	26	27	25
	(helemaal) eens	42	40	42
De meeste politici zijn bekwame mensen die weten wat ze doen.	(helemaal) oneens	31	34	37
	(helemaal) eens	32	30	29
Het zou goed zijn als het landsbestuur werd overgelaten aan een paar krachtige leiders.	(helemaal) oneens	48	47	50
	(helemaal) eens	27	29	26
Het zou goed zijn als burgers meer konden mee-beslissen over belangrijke politieke kwesties.	(helemaal) oneens	20	21	17
	(helemaal) eens	58	57	61

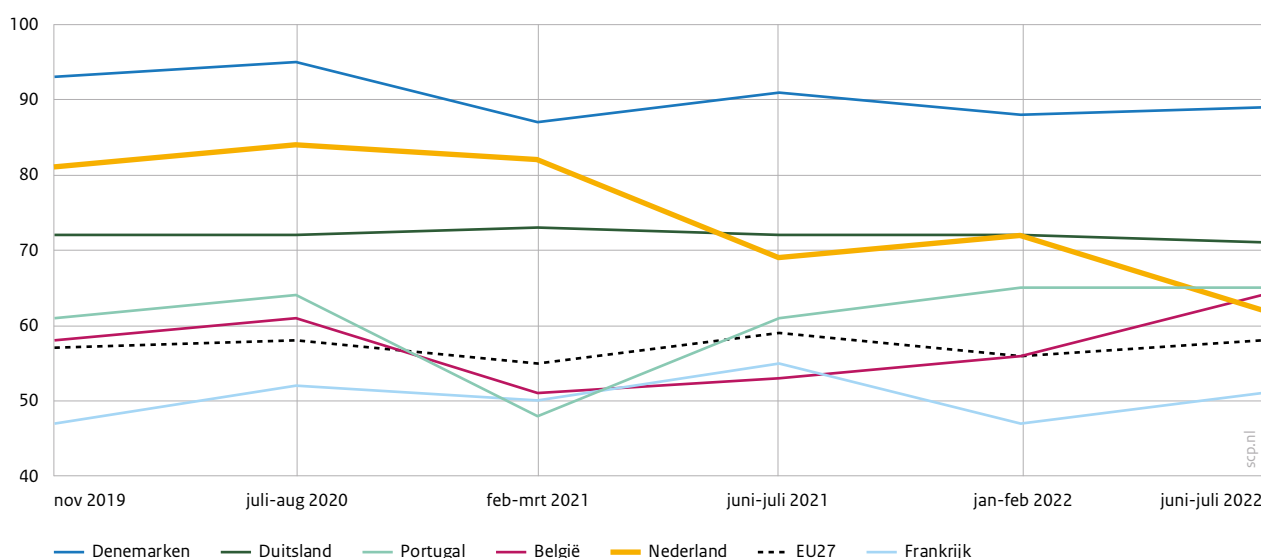
a De percentages '(helemaal) eens' en '(helemaal) oneens' tellen samen met 'niet eens, niet oneens' en 'geen antwoord' op tot 100%. In de laatste kolom zijn percentages vetgedrukt als die deze meting significant ($p < 0,01$) afwijken van de voorlaatste meting.

Bron: NIB juli 2021-juni 2022

Minder tevredenheid met het functioneren van de democratie in Nederland

Sinds het voorjaar van 2021 daalt de tevredenheid met het functioneren van de Nederlandse democratie. In de zomer van 2022 gaf 62% aan tamelijk of zeer tevreden te zijn met de manier waarop de democratie werkt in Nederland (zie [figuur 2.1](#)). Daarmee is de meerderheid nog steeds tevreden, maar eind 2019 lag dat aandeel met 81% aanzienlijk hoger. Deze daling is sterker dan in andere EU-lidstaten en bovendien de sterkste in de afgelopen tien jaar (voor ontwikkelingen over tijd zie COB 2022|1: 37).

Figuur 2.1 Tevredenheid met het functioneren van de democratie in zes Europese landen, bevolking van 15+, 2019-2022 (in procenten)^a

a 'Bent u over het algemeen zeer tevreden, tamelijk tevreden, niet zo tevreden of helemaal niet tevreden met de manier waarop de democratie in Nederland werkt?' Weergegeven is het aandeel dat zeer of tamelijk tevreden is.

Bron: Eurobarometer 92.3 (november 2019)-Eurobarometer 97.5 (juni-juli 2022)

Hoewel Nederland nog boven het EU-gemiddelde (58%) voor tevredenheid met de democratie zit, is dat aandeel niet meer zo bovengemiddeld als we eerder zagen (in Denemarken en Duitsland is dat vertrouwen nog wel substantieel bovengemiddeld hoog en stabiel). In het vorige bericht stonden we al uitgebreid stil bij redenen voor (on)tevredenheid met de democratie. Het algemene stemrecht en de vrijheid van meningsuiting waren toen veelgenoemde redenen voor democratische tevredenheid. Daarnaast waren mensen tevreden over het systeem van *checks and balances*, zij het in iets mindere mate. Redenen voor ontevredenheid met de democratie waren toen de mate waarin er geluisterd wordt naar burgers en de manier van politiek bedrijven (zie COB 2022|1).

We zien dus dat ook in het voorjaar van 2022 veel Nederlanders met een kritische blik naar de politiek (blijven) kijken. Dat blijkt uit het feit dat veel mensen de politiek als probleem noemen, uit het lage politieke vertrouwen en uit de dalende tevredenheid met de democratie. In de wetenschappelijke literatuur wordt het belang van politiek vertrouwen voor het functioneren van de democratie breed besproken en onderkend (Norris 2011). Aan de andere kant kunnen kritische burgers met onvoldoende politiek vertrouwen onder bepaalde voorwaarden ook een nieuwe impuls geven aan het democratische proces (Rosanvallon 2008). Om een beter beeld te krijgen van de achtergronden van de (on)tevredenheid over de politiek, kijken we daarom in het vervolg van dit hoofdstuk naar toelichtingen die mensen geven bij het vertrouwenscijfer en de richting die Nederland volgens hen opgaat.

De betekenis van (on)tevredenheid over politiek en maatschappij

De toelichtingen van mensen bieden ons de mogelijkheid om dieper in te gaan op de vraag wat het voor hen betekent om tevreden of ontevreden te zijn. In het vervolg van dit hoofdstuk verschuift de focus daarom naar vragen over betekenis. Een onvoldoende rapportcijfer voor de politiek vertelt ons namelijk nog niet veel over de motivaties op basis waarvan mensen de politiek beoordelen en of en hoe ze bepaalde maatschappelijke zorgen en ontwikkelingen wel of niet als politieke problemen duiden. Ook geldt dat het oordeel of het de goede of verkeerde kant opgaat met Nederland, ons nog weinig leert over hoe burgers de maatschappelijke ontwikkelingen duiden en hoe ze de rol van de politiek hier meewegen. Tegelijkertijd is er in de Nederlandse publieke ruimte een continu debat over politieke en maatschappelijke kwesties, waar mensen onderdeel van uitmaken en waarin ze betekenis en duiding geven aan gebeurtenissen uit de actualiteit. De rapportcijfers en oordelen worden binnen deze context gegeven. Als we de (on)tevredenheid over de politiek nader willen duiden, kan de manier waarop mensen spreken over politiek en maatschappij ons meer inzicht geven. Deze vraag over betekenis is geënt op een interpretatieve sociaalwetenschappelijke benadering (Schwartz-Shea en Yanow 2012). We kijken daarbij niet naar relaties van oorzaak en gevolg, maar naar de manier waarop mensen politiek en maatschappelijke ontwikkelingen interpreteren en duiden. We zien in de data verschillende patronen terug, die invulling geven aan de betekenis van (on)tevredenheid. We beginnen met patronen die we zien bij positieve oordelen die mensen geven over maatschappij en politiek.

Tevredenheid over de politiek: wat zien mensen goed gaan?

Niet iedereen is ontevreden over de rol van de politiek. In de open antwoorden zien we dat mensen verschillende aspecten van de politiek positief beoordelen. Zo zijn mensen die de regering een voldoende geven bijvoorbeeld positief gestemd over de regering, het politieke systeem of de politieke cultuur:

‘Stabiele samenstelling van het kabinet die met adequate oplossingen komen.’ (man, 59 jaar, hbo, cijfer 8)

‘Ik geloof nog graag dat de regering het beste voor heeft met het land en zijn inwoners.’ (vrouw, 38 jaar, mbo, cijfer 7)

‘In vergelijking met andere landen geef ik onze regering een 8. Het kan natuurlijk altijd beter, maar ik ben blij dat wij een democratisch bestel hebben en geen Orban in de regering hebben of Poetin of Trump of Assad of Erdogan.’ (vrouw, 75 jaar, hbo, cijfer 8)

Naast deze algemene bespiegelingen op de Nederlandse politiek, laten mensen zich ook concreter uit over het huidige politieke tijdsbestek. Zo ziet een aantal mensen bijvoorbeeld dat nu de juiste problemen worden aangepakt:

‘Op de echt belangrijke punten wordt de laatste paar jaar toch echt wel dat gekozen en gedaan wat wij met zijn allen vinden (corona, klimaat, Oekraïne, compenseren prijsstijgingen enz.). Er zijn wel veel mensen met heel veel commentaar, maar men moet zich wel beseffen dat niet alles meteen kan, niet meteen effect heeft en dat niet alles allemaal tegelijk kan.’ (man, 66 jaar, wo, cijfer 7)

‘Ik heb vertrouwen, omdat de regering voor grote problemen staat en zich daarvoor inzet. Want als je de oppositiepartijen neemt, die weten het altijd beter, maar hebben nooit goede oplossingen en alleen maar een grote mond, dus als die moeten regeren, wordt het een zootje.’ (man, 73 jaar, vmbo, cijfer 8)

Politieke onvrede: kritiek op inhoud en vorm

Deze mensen zien instemmend dat de politiek zich buigt over problemen die in hun ogen belangrijk zijn. Ze laten zich dan ook in voorzichtig positieve bewoordingen uit over de politiek. In het verlengde hiervan zien we ook een patroon van mensen die zich op een positieve manier uiten over regering en bestuurders, bijvoorbeeld omdat ze goed reageren op belangrijke vraagstukken van deze tijd:

‘Regering zal achter de schermen veel belangrijke thema’s oppakken. Ik heb er vertrouwen in dat onze regering haar werk goed en serieus doet.’ (vrouw, 34 jaar, hbo, cijfer 7)

‘Denk dat we een regering met verstandige mensen hebben die elkaar wel in evenwicht houden.’ (man, 75 jaar, hbo, cijfer 8)

Daarnaast zijn er ook mensen die de politiek weliswaar een voldoende geven, maar tegelijkertijd ook kritische kanttekeningen plaatsen:

‘Er zijn de laatste tijd behoorlijk wat dingen misgegaan (o.a. toeslagenaffaire) en elkaar de schuld in de schoenen schuiven. Beetje last van selectief geheugen enz.’ (vrouw, 58 jaar, vmbo, cijfer 7)

‘Het is te veel een kortetermijndoelstelling op persoonlijke standpunten en te weinig toekomstvisie van de meesten. Veel troubleshooting.’ (man, 53 jaar, mbo, cijfer 7)

Vertrouwen in de politiek kan dus goed samengaan met een kritische blik. Nederlanders zijn zich bewust van problemen die om een oplossing vragen en volgen hoe de overheid daarmee omgaat. Ook mensen die stevige kritiek uiten op politici kunnen toch vertrouwen houden:

‘Ik heb er vertrouwen in dat onze regering het beste voor heeft met Nederland. Het vertrouwen heeft wel een deukje opgelopen door afhandeling van aardbevingsschade en gebruik van privételefoons door politici.’ (man, 47 jaar, hbo, cijfer 8)

‘Er zijn veel incompetente mensen in de regering, maar er zijn ook een aantal die niet alleen naar de korte termijn kijken.’ (man, 31 jaar, wo, cijfer 7)

Voor een deel van de mensen kan een kritische blik op maatschappelijke of politieke problemen dus goed samengaan met optimisme over de algemene koers van het land en vertrouwen dat de overheid uiteindelijk met oplossingen zal komen. Ook mensen die een voldoende geven, uiten veel kritiek, bijvoorbeeld over de afhandeling van de aardbevingsschade in Groningen. Deze kritische houding in combinatie met voldoende vertrouwen past goed bij een liberale democratie (COB 2022|1: 1).

Ontevredenheid over de inhoudelijke koers van de politiek

Nu we een beeld hebben van de verschillende redeneringen die we tegenkomen bij mensen die een positief vertrouwensoordeel uitspreken over de politiek, is het zaak om de ontevredenheid beter te begrijpen. We zien die ontevredenheid terug in twee bronnen. Ten eerste in de toelichting die mensen geven bij hun rapportcijfer voor vertrouwen in de regering. En ten tweede uiten mensen ook kritiek op de politiek in hun toelichtingen op de vraag welke kant het opgaat met Nederland. Het interessante is hier dus dat de politiek ook kritisch wordt besproken als mensen reageren op een algemenere vraag over de stand van het land. Dit sluit aan bij de bevindingen in de winter van ’21/’22, toen de helft van de mensen die Nederland de verkeerde kant op vonden gaan, de politiek noemde als reden om somber te zijn (COB 2022|1).

We bekijken hieronder op welke manier mensen spreken over de politiek en maatschappelijke ontwikkelingen. Zoals uit de analyse hieronder zal blijken, is het mogelijk om twee brede narratieven van politieke ontevredenheid te identificeren. Het eerste narratief draait om de inhoud: mensen kijken naar de politiek om maatschappelijke problemen op te lossen en zijn kritisch over de manier waarop de regering, politici en

de overheid dit aanpakken en het gebrek aan resultaat. Het tweede narratief gaat meer over de vorm: mensen zijn op verschillende manieren kritisch over de huidige politiek-bestuurlijke cultuur en in het bijzonder over de relatie tussen burger en politiek. Vanuit democratisch oogpunt is dit onderscheid van belang. Zoals Pierre Rosanvallon zegt, kunnen burgers met onvoldoende vertrouwen en inhoudelijke kritiek namelijk een rol spelen om politici op democratische wijze ter verantwoording te roepen (Rosanvallon 2008). We bespreken eerst de verschillende patronen die bestaan in de manier waarop mensen inhoudelijke zorgen aan de politiek koppelen. De kritiek op de vorm van de politiek-bestuurlijke cultuur komt daarna aan bod.

Mensen verwachten oplossingen voor problemen

Mensen kijken naar de politiek om maatschappelijke problemen op te lossen. De kritiek van burgers op de politiek kan dan ook gaan over het uitblijven van oplossingen of over de keuze voor een in hun ogen verkeerde oplossing. We zien in de toelichtingen dat politieke ontevredenheid voor een aantal mensen gaat over hoe de overheid reageert op specifieke inhoudelijke problemen. Dit kan gaan over verschillende inhoudelijke thema's:

'Gasproblematiek, hogere prijzen, geen compensatie.' (vrouw, 68 jaar, vmbo, cijfer 1)

'Het nieuwe stikstofbeleid betekent het einde voor veel boerenbedrijven. Voedsel zal voortaan geïmporteerd moeten worden, dit betekent een afhankelijke en kwetsbare positie voor Nederland.' (vrouw, 43 jaar, mbo, cijfer 3)

'Er worden wel allerlei plannen gemaakt om iets te doen aan grote problemen zoals klimaatverandering, maar het voelt alsof de uitvoering er eigenlijk nooit echt van komt, of maar half, omdat de volgende verkiezingen toch weer belangrijker zijn.' (vrouw, 48 jaar, wo, cijfer 4)

Deze mensen verwachten compensatie voor hogere energieprijzen, een stikstofbeleid dat ook voor boeren werkt of een adequate strategie om klimaatverandering tegen te gaan. Ze wijzen elk op een bepaald inhoudelijk probleem en geven vervolgens aan niet tevreden te zijn, omdat de overheid volgens hen niet of niet passend reageert. Als variatie hierop komen we ook nog een soortgelijk patroon tegen van mensen die het niet eens zijn met de inhoudelijke keuzes die worden gemaakt tussen de belangen van verschillende groepen. Op het gebied van sociaaleconomische ongelijkheid zeggen mensen:

'Te lang de VVD die de dienst uitmaakt! Het welzijn van mensen en de woonomgeving is van minder belang dan het groeien van de economie. De welgestelden onder ons; rijker. Winsten voor aandeelhouders en niet voor het welzijn van de medemens.' (man, 65 jaar, mbo, cijfer 3)

'Veel mensen in armoede door te hoge prijzen, rijken worden rijker en armen worden armer dankzij deze regering, kijken alleen maar naar de rijken.' (vrouw, 71 jaar, mavo, duidelijk de verkeerde kant op)

In dit geval geeft een verdelingsperspectief een specifieke invulling aan de inhoudelijke kritiek, want mensen verwijten de overheid rijken te bevoordelen en daarmee de ongelijkheid en armoede te vergroten.

Mensen zien meer maatschappelijke problemen tegelijkertijd en ervaren geen verbetering

Voor veel mensen die een onvoldoende geven voor politiek vertrouwen speelt er een groter aantal problemen tegelijkertijd. De kranten berichten elke dag over de diverse uitdagingen of zelfs crises die momenteel spelen, zoals de economische onzekerheid, de klimaatcrisis of het woningtekort. In de toelichtingen is dan ook duidelijk een patroon zichtbaar van mensen die zich zorgen maken over meerdere inhoudelijke kwesties. Kritiek op de overheid gaat hier niet meer over enkele punten, maar over een reeks problemen:

Politieke onvrede: kritiek op inhoud en vorm

‘Ze moeten meer aan de opwarming van de aarde doen en meer geld naar de zorg!’
(vrouw, 34 jaar, hbo, cijfer 4)

‘Beloftes voor verbeteringen, veranderingen, oplossingen voor o.a. de belastingaffaire, de woningbouw en dergelijke, worden maar niet nagekomen.’ (man, 46 jaar, vmbo, cijfer 3)

‘Geen woorden maar daden, m.n. op gebied van milieu en corona.’ (vrouw, 45 jaar, wo, cijfer 3)

Politieke ontevredenheid draait bij dit patroon om meerdere problemen tegelijkertijd. Mensen hebben verschillende inhoudelijke zorgen (inflatie, het milieu, corona) en zien dat de politiek daar niet adequaat op reageert. Sommigen wijzen ook direct naar de regering of politici als degenen die verantwoordelijk zijn voor de opeenstapeling van problemen:

‘Er zijn belangrijke zaken die we niet meer opgelost krijgen. Milieu, huisvesting, luchtvaart, inflatie, de zorg zijn pas enkele van deze belangrijke zaken die de overheid niet meer geregeld krijgt omdat er te veel belangen aan vastzitten tussen de verschillende belanghebbende instanties. Door de wet- en regelgeving gaat Nederland ten onder aan het eigen poldermodel.’
(man, 53 jaar, hbo, duidelijk de verkeerde kant op)

‘Alles loopt vast, de huizenmarkt, de gezondheidszorg, personeelstekort. Gevolg van jaren dezelfde minister-president.’ (vrouw, 62 jaar, hbo, cijfer 2)

‘Omdat de zaken die in mijn ogen erg belangrijk zijn (zoals capaciteit in de zorg vergroten) weinig aandacht krijgen en ik veel beslissingen niet begrijp. Zoals dat er vorig jaar enorm veel coronaregels waren (te veel naar mijn idee), met een enorme impact op de maatschappij en economie en dat er nu ineens helemaal niks gedaan wordt terwijl wel weer verwacht wordt dat de zorg gaat overlopen. En dat de boeren nu waarschijnlijk moeten gaan boeten voor de foute stikstofberekeningen en plannen die het kabinet eerder had gemaakt. Ik kan de regering dus niet meer vertrouwen, omdat ik ze totaal niet kan begrijpen in de keuzes die ze maken qua beslissingen en prioriteiten.’ (vrouw, 24 jaar, hbo, cijfer 3)

Daarnaast zien we het patroon van de inhoudelijke kritiek op de cumulatie van problemen nog terug in antwoorden van mensen die niet op specifieke dossiers ingaan, maar toch het uitblijven van oplossingen op meerdere vlakken bekritisieren:

‘Omdat deze regering in de afgelopen regeerperiode te veel steekjes heeft laten vallen. De een erger dan de ander. Die fouten hebben ze nog steeds niet kunnen herstellen. Je voelt je vaak een pion van de wet- en regelgeving van de regering, een zeer machteloos gevoel.’ (vrouw, 60 jaar, hbo, cijfer 4)

‘Er zijn vele grote problemen en crises welke opgelost of deugdelijk aangepakt moeten worden. Er wordt te veel doorgeschoven naar de toekomst. Er zijn te weinig capabele mensen in Den Haag om deze grote zaken aan te pakken.’ (man, 64 jaar, hbo, duidelijk de verkeerde kant op)

Al met al ontstaat in deze toelichtingen het beeld van een kritische groep die zich enerzijds zorgen maakt over de diverse uitdagingen die momenteel spelen en anderzijds over de in hun ogen gebrekkige reactie van de politiek daarop. Ontevredenheid met de politiek draait in zulke gevallen om gebrek aan politieke slagkracht op meerdere dossiers tegelijkertijd.

De toeslagenaffaire en 'Groningen' als cumulatie van maatschappelijke problemen en crises

Tot zover hebben we gezien dat politieke ontevredenheid voor een deel van de Nederlanders te maken heeft met zelfstandige problemen en voor een andere groep met meerdere inhoudelijke problemen tegelijkertijd. Uit de antwoorden komt ook een derde patroon van politieke ontevredenheid naar voren, dat kan worden gezien als cumulatie van maatschappelijke problemen en crises in combinatie met belangrijke politieke affaires. De toeslagenaffaire en de afwikkeling van de aardbevingsschade door gaswinning in Groningen gaan over verschillende beleidsterreinen, maar in beide heeft het handelen van de overheid voor schade in het leven van burgers gezorgd. We zien dan ook dat dit onderwerp erg leeft onder burgers en vaak gepaard gaat met scherpe kritiek. Het valt daarbij op dat de twee affaires door mensen vaak worden gekoppeld aan meerdere, andere problemen. Zo ontstaat een patroon waarin de toeslagenaffaire en 'Groningen' samen met andere problemen als voorbeeld worden gezien voor de opeenstapeling van problemen en crises in Nederland. Om te beginnen zien we dat mensen de toeslagenaffaire noemen als belangrijk vraagstuk en daar al een voorzichtig verband leggen met een bredere problematiek:

'Mijn vertrouwen in de politiek is dik onvoldoende, er wordt te veel gelogen. Zoals de toeslagen-affaire.' (vrouw, 54 jaar, mbo, duidelijk de verkeerde kant op)

'Hoe kan ik mensen vertrouwen die meerdere keren zaken heel verkeerd hebben aangepakt (toeslagenschandaal) en toch nog op hun veilige plek zitten (aan het regeren zijn)?' (vrouw, 38 jaar, hbo, cijfer 1)

Hoewel de hier geciteerde mensen alleen de toeslagenaffaire direct noemen, suggereren ze beiden dat dit in hun ogen een voorbeeld is uit een langere reeks problemen. De onvoldoende rapportcijfers voor politiek vertrouwen hebben dus te maken met de toeslagenaffaire, maar houden ook verband met andere zaken die ze hier niet direct benoemen. In een ander patroon zien we dat mensen wel direct een verband leggen tussen de toeslagenaffaire en bredere problematiek:

'Op veel dossiers presteert de regering zwaar onvoldoende. Voorbeelden toeslagenaffaire, immigratie (geen enkele rem), werking Belastingdienst, klimaat, braafste jongetje in de klas in Europa, wat Nederland als nettobetaler handenvol geld kost. Woningnood.' (man, 68 jaar, hbo, cijfer 3)

'(...) En niet te spreken over het ene na het andere schandaal binnen de regering en de Tweede kamer, de leugens en het voor de gek houden van de mensen in Nederland. Op alle aspecten; de boeren, de stijgende prijzen, de problemen vanwege Corona, de Toeslagen Affaire die zoveel gezinnen, mensen, kinderen hebben geschaad/kapotgemaakt etc. Het vertrouwen is weg/ gebroken. Iedereen lijdt hieronder en dat er sprake zou zijn van een democratie in Nederland is al lang verleden tijd.' (vrouw, 28 jaar, havo, duidelijk de verkeerde kant op)

In dit patroon van politieke ontevredenheid zien we vraagstukken terugkeren die ook al eerder aan bod kwamen: het klimaat, corona, de boeren, inflatie, de woningnood. Dit aankaarten van de aaneenschakeling en opeenstapeling van maatschappelijke problemen en crises is op zich niet nieuw, zoals we hierboven al zagen. Toch spreekt er uit deze citaten een toegevoegde urgentie, doordat mensen een langere reeks problemen bespreken en daar ook geregeld de toeslagenaffaire onder scharen. Sommigen laten zich in dit verband ook direct uit over hoe zij de rol van de Nederlandse politiek zien:

'De aanpak van de stikstofcrisis, de boeren, de toeslagenaffaire, de vluchtelingen. Veel gebeurt te laat, te traag. Veel mensen voelen zich in de steek gelaten. Verschillen tussen rijk en arm zijn, lijken groter te worden.' (vrouw, 70 jaar, hbo, cijfer 5)

Politieke onvrede: kritiek op inhoud en vorm

‘De regering vertoont het beeld van onmacht. Toeslagenschandaal, Belastingproblematiek spaarders, Aardbevingen Groningen, Klimaat, Stikstof, Boeren.’ (man, 66 jaar, hbo, cijfer 5)

‘Toeslagenaffaire, tata steel, stikstof, politiek is te langzaam en te log om deze problemen goed en voortvarend aan te pakken.’ (man, 50 jaar, mbo, iets meer de verkeerde dan de goede kant op)

Hier zien we een patroon waarbij mensen enerzijds met bezorgde blik kijken naar de cumulatie van crises op meerdere inhoudelijke dossiers en anderzijds een te trage of onmachtige reactie van de politiek zien. De toeslagenaffaire speelt een prominente rol in dit patroon. Daarnaast zien we de afwikkeling van de schade die is ontstaan als gevolg van de gaswinning in Groningen vaak terugkomen:

‘Mede door de wijze waarop de problemen rond woningnood, afwikkeling schade door gaswinning Groningen en toeslagenwet worden aangepakt, onvrede zal toenemen.’ (vrouw, 66 jaar, lbo, iets meer de verkeerde dan de goede kant op)

‘De regering blijkt op tal van punten (kindertoeslagaffaire, compensatie Groningen, klimaat, migratie, Schiphol) de problemen niet op een adequate manier te kunnen aanpakken. Iedereen is vooral bezig binnen zijn eigen partij geen kiezers te verliezen.’ (vrouw, 71 jaar, hbo, cijfer 5)

De inhoudelijke politieke problemen staan in dit patroon niet op zich. Het valt juist op dat er volgens mensen sprake is van een opeenstapeling van problemen, met de toeslagenaffaire en Groningen als prominente voorbeelden van wat er op dit moment allemaal misgaat in de politiek. Een enkeling beschrijft deze toestand zelfs als ‘schandalig’:

‘Haantjesgedrag en er worden geen acties ondernomen in de zorgtoeslag-belastingdienst-gasboringen enz. schandalig!!!!’ (man, 75 jaar, havo/vwo, cijfer 4)

‘Vind het schandalig en diep triest dat er in dit rijke land een ministerie van armoede is, dat er zoveel mensen naar de voedselbanken moeten. Schandalig is het ook dat mensen in Groningen zolang op een schadevergoeding moeten wachten. En dan hebben we nog de belastingdienst die zoveel mensen kapotgemaakt heeft en die mensen nog steeds in onzekerheid laat. (...)’ (man, 54 jaar, lbo, iets meer de verkeerde dan de goede kant op)

Zo geven mensen in niet mis te verstane bewoordingen uiting aan hun onvrede met de politiek. Dit kan worden geïnterpreteerd als een signaal van de burger aan de politiek. Mensen zien op verschillende inhoudelijke beleidsterreinen dingen misgaan. Zo kaarten ze bijvoorbeeld problemen aan over de huizenmarkt, het klimaat of de sociaaleconomische ongelijkheid. Die problemen staan in de ogen van mensen niet op zichzelf, maar worden samen genoemd in een langere opsomming. Vooral als de toeslagenaffaire en de gaswinningsproblematiek in Groningen worden toegevoegd aan de reeks met problemen, ontstaat het beeld van een cumulatie van crises, waar de politiek niet adequaat op reageert. De ontevredenheid van mensen zou voor de politiek dan ook kunnen gelden als een oproep tot actie om deze problemen aan te pakken.

Ontevredenheid over de politiek-bestuurlijke cultuur: genegeerd, bedrogen en benadeeld?

We hebben gezien dat ontevredenheid ten eerste kan draaien om inhoudelijke kritiek op de koers van de politiek op belangrijke en met elkaar verweven dossiers. Nu kijken we meer in detail naar het tweede narratief van politieke onvrede, dat gaat over de vorm. Voor een deel van de mensen heeft de onvrede namelijk niet alleen te maken met inhoudelijke kritiek of andere inhoudelijke voorkeuren, maar ook met de politieke cultuur op zich. We zien een patroon van onvrede terug dat draait om de vorm of de manier

Politieke onvrede: kritiek op inhoud en vorm

waarop politiek op het moment bedreven wordt. Deze kritiek komt op verschillende manieren terug. Sommige mensen hebben bezwaren tegen de omgangsvormen van politici onderling. Het overgrote deel van de vormkritiek gaat echter specifiek over de relatie tussen burger en politiek. Het ideale idee van volksvertegenwoordiging zou op verschillende manieren onder druk staan, bijvoorbeeld omdat politici het contact met de burger kwijt zouden zijn of zich te veel op hun eigen belangen zouden richten. We bespreken hier deze verschillende varianten van kritiek op de vorm van de huidige politiek-bestuurlijke cultuur.

Geruzie onder politici

De politiek-bestuurlijke cultuur draait in eerste instantie om de omgangsvormen van politici onderling en daar zijn sommige mensen niet over te spreken. Zo zou er op het gedrag in Den Haag nog wel wat af te dingen zijn. Mensen kijken afkeurend naar wat zij zien als geruzie en ruwe omgangsvormen tussen politici:

‘Geruzie in de regering en de problemen worden niet opgelost maar erger gemaakt. Commissies worden opgezet maar met de uitslag wordt niks gedaan.’ (man, 59 jaar, opleiding overig, duidelijk de verkeerde kant op)

‘Er worden opeenstapelingen van fouten gemaakt en ze kunnen niet met elkaar door een deur en wijzen steeds met vingers naar elkaar.’ (vrouw, 53 jaar, mbo, cijfer 4)

Te grote afstand tussen burgers en politiek

Daarnaast kan de ontevredenheid ook te maken hebben met het idee dat er een te grote afstand zou bestaan tussen burgers aan de ene kant en volksvertegenwoordigers en regering aan de andere kant. Dit idee wordt bijvoorbeeld duidelijk als mensen zeggen dat de politiek niet goed genoeg op de hoogte zou zijn van wat er speelt in de samenleving. Daar zeggen mensen het volgende over:

‘Keuzes worden gemaakt door mensen achter het bureau en niet door mensen met ervaring of inzicht.’ (vrouw, 54 jaar, mbo, cijfer 4)

‘Politici lijken het contact met de burger kwijt te zijn, waardoor rechts en links extreme partijen in de kaart gespeeld worden.’ (man, 68 jaar, wo, duidelijk de verkeerde kant op)

Het idee dat politici het contact met de burger kwijt zouden zijn, komt ook voor in nog stevigere bewoordingen. In sommige gevallen lijken mensen namelijk te denken dat politici de burger helemaal uit het oog verliezen:

‘De overheid negeert de burgers en heeft alleen maar aandacht voor onderwerpen welke totaal niet spelen in de maatschappij. De overheid hoort er voor de burgers te zijn maar op dit moment zijn de burgers er voor de overheid om inkomsten te genereren voor hun speeltjes. Ook het land uit handen geven aan de ongekozen “politici” in Brussel is een slechte zaak. Zij zitten er alleen voor eigen eer.’ (man, 46 jaar, mbo, duidelijk de verkeerde kant op)

‘Democratie is een leeg begrip geworden. Elite maakt de dienst uit. Het bekende rijtje van grote problemen breidt zich nog steeds uit. De bevolking is nog slechts speelbal, niet meer doel maar verworden tot middel.’ (vrouw, 63 jaar, mavo, duidelijk de verkeerde kant op)

Deze mensen hebben het idee genegeerd te worden door de politiek. Dit soort kritiek bevat ook een oordeel over de staat van de Nederlandse democratie, aangezien de politiek wordt verweten zich niet te kwijten van haar kerntaak om de belangen van het volk te behartigen.

Eigen belang eerst?

Sommige mensen gaan nog een stap verder in hun kritiek op de vorm van de huidige politiek-bestuurlijke cultuur. In hun ogen zou het eigenbelang van politici boven dat van burgers gaan:

‘Ze doen toch wat voor hun het beste is en niet voor ons.’ (man, 50 jaar, mbo, cijfer 4)

‘Ze zijn alleen maar met hun zelf bezig en niet waarvoor ze zijn gekozen. En liegen en bedriegen alles aan elkaar. Weg met dit stelletje.’ (man, 57 jaar, mbo, cijfer 1)

‘(...) De beslissingen die zij in Den Haag maken hebben totaal niks te maken met wat er speelt bij de bevolking. Alles doen ze voor hun eigen agenda. Het is alsof die mensen het verst verwijderd zijn van de werkelijke Nederlandse maatschappij. Totale schande. Nou, dit was mijn spreekbeurt.’ (vrouw, 27 jaar, havo, duidelijk de verkeerde kant op)

Op deze manier krijgt de kritiek op het functioneren van de Nederlandse democratie en de politiek-bestuurlijke cultuur ook een moralistische ondertoon. Dat wil zeggen dat mensen niet alleen iets zeggen over de effectiviteit of responsiviteit van de politiek, maar ook over de moraliteit van wat er gebeurt. Mensen twijfelen aan de goede intenties van politici, die daarmee het verwijt krijgen zich schuldig te maken aan immoreel gedrag.

Frustratie over ‘liegen en bedriegen’

Dit morele oordeel wordt ook zichtbaar in opmerkingen waarin mensen zich uitspreken over de betrouwbaarheid van de politiek:

‘Mijn vertrouwen in de regering is veel minder geworden. Ik twijfel aan de eerlijkheid en aan integriteit (herinneringen, bonnetje, Pieter Omtzigt affaire, toeslagenaffaire, personeelstekorten, KLM en dan de bonussen...).’ (vrouw, 66 jaar, hbo, cijfer 5)

‘Ze liegen dat ze barsten. Hoe kunnen ze nog slapen?’ (vrouw, 77 jaar, mbo, cijfer 1)

‘Dat de regering liegt en bedriegt, bijv. toeslagenaffaire, mondkapjes, Nokia Rutte, te lange lijst om op te noemen. Veel belastinggeld in grote bedrijven pompen, die ook nog het milieu schaden. Het vertrouwen in de politiek is weg. Daardoor krijg je veel frustratie onder de bevolking.’ (vrouw, 64 jaar, mbo, iets meer de verkeerde dan de goede kant op)

‘Ik moet hard werken, ben versleten, regering is een rotzooitje, hebben ons belazerd door de leeftijdsgrens ineens te verhogen. Liegen en bedriegen alles bij elkaar. Die lui zijn rijk, hebben het goed, nogmaals ik ben versleten en heb overal pijn, kan net rondkomen.’ (man, 59 jaar, lbo, iets meer de verkeerde dan de goede kant op)

Een deel van de mensen lijkt dusdanig ontevreden, dat ze politici verwijten onoprecht te zijn in hun handelen. Ze bekritiseren de politiek voor vermeende leugens en bedrog, waardoor de vertrouwensband met de burger wordt geschaad.

De ‘gewone’ burger benadeeld?

Die vermeende onbetrouwbaarheid van de politiek zorgt bij een deel van de mensen ook voor een waargenomen kloof tussen burger en politiek. Daarbij valt op dat mensen zich niet alleen kritisch uitlaten over de afstand tussen burger en politiek op zich, maar ook een waardeoordeel vellen over de manier waarop politici de ‘gewone’ Nederlander zouden behandelen. Zo geven sommigen aan dat de politiek tekortschiet in de vertegenwoordiging van de belangen van de bevolking:

Politieke onvrede: kritiek op inhoud en vorm

‘Ik ben van mening dat de normale werkende mensen in Nederland opdraaien voor de stijgende prijzen. Ik vind het schrijnend om te zien dat je het met 2 inkomens in dit land steeds zwaarder krijgt om rond te komen. De politiek heeft geen idee en makkelijk praten met belachelijk dikke salarissen. Mijn mening is dat ze geen idee hebben hoe het met de normale gemiddelde Nederlander gaat.’ (man, 38 jaar, mavo, duidelijk de verkeerde kant op)

‘(...) politiek moet het volk vertegenwoordigen en niet andersom.’ (vrouw, 52 jaar, wo, duidelijk de verkeerde kant op)

‘(...) Referenda zijn afgeschaft om de bevolking monddood te maken. Voorgaande referenda hebben laten zien dat er totaal NIET naar de bevolking wordt geluisterd.’ (vrouw, 61 jaar, lbo praktijk, duidelijk de verkeerde kant op)

‘Door alle fouten die er worden gemaakt en alles waar men vervolgens mee weg komt, is mijn vertrouwen diep gedaald. Het voelt alsof de afstand tussen politiek en de gewone burger alleen maar groter wordt, wat in niemands belang is.’ (vrouw, 47 jaar, mbo, cijfer 5)

Het idee dat de ‘gewone’ bevolking niet goed genoeg vertegenwoordigd wordt, leeft breder. Verschillende mensen laten zich kritisch uit over de vertegenwoordiging van de belangen van de Nederlandse bevolking. Een terugkerend thema is het gevoel dat de ‘gewone’ Nederlander zou worden benadeeld door de politiek ten gunste van andere belanghebbenden. Zo lijken mensen de politiek te verwijten dat de belangen van bijvoorbeeld het bedrijfsleven of de Europese Unie worden voorgetrokken ten opzichte van die van de Nederlandse bevolking:

‘(...) Grote bedrijven krijgen voordeel maar de burger mag er voor branden. Politiek Den Haag laat de burger in de kou zitten maar in de EU zitten ze maar al te graag.’ (man, 39 jaar, mbo, duidelijk de verkeerde kant op)

‘Er is te veel een deug- en cancelcultuur. Daarnaast worden de gewone Nederlandse man en vrouw uitgeknepen voor onhaalbare en onbetaalbare klimaatplannen. Daarnaast wordt NL verkwanseld aan de EU.’ (man, 56 jaar, hbo, duidelijk de verkeerde kant op)

‘Te weinig aandacht voor eigen bevolking en te veel de grote jongen uithangen in het buitenland. Agrarische sector wordt om zeep geholpen en zie in de toekomst hormoonvlees uit Amerika de markt overspoelen. Te veel op Europa gericht, waar regels aangenomen worden ten behoeve van de grotere landen.’ (man, 63 jaar, mbo, duidelijk de verkeerde kant op)

‘Onze regering schuift problemen alleen maar vooruit. Kijk maar naar de huidige stikstofcrisis. Dat probleem speelt al 25 jaar en de opeenvolgende regeringen hebben hier niets aan gedaan. Pas als het moet via rechterlijke dwang, dan wordt er daadwerkelijk actie ondernomen. Nederland wordt geregeerd door bedrijven en boeren en lobbyclubs als de tabaksindustrie en de luchtvaart. De politiek stelt nooit het belang van de burgers voorop.’ (man, 55 jaar, hbo, cijfer 2)

In verschillende bewoordingen geven mensen dus blijk van onvrede over de mate waarin de politiek de belangen van de bevolking vertegenwoordigt. Daarbij leeft het idee dat politici hun democratische verplichtingen ten opzichte van het volk veronachtzamen. Zoals hierboven bleek, gebeurt dit in de ogen van mensen bijvoorbeeld omdat de politiek zich te veel zou richten op de Europese Unie, ‘het buitenland’ of ‘lobbyclubs’. De rode draad van deze uitspraken wordt gevormd door het gevoel van een vermeende benadeling van de bevolking door de politiek ten gunste van andere belanghebbenden. Het valt op dat

mensen daarbij spreken over ‘de Nederlandse bevolking’ of ‘de gewone burger’, alsof daar een uniforme identiteit achter schuil zou gaan.

Gevoel van concurrentie met minderheden

Het gevoel dat de ‘gewone bevolking’ benadeeld zou worden door de politiek speelt ook nog in een andere vorm. Hierboven kwamen we dit sentiment tegen in ‘verticale’ vorm: de bevolking zou worden benadeeld door de politiek ten gunste van andere machtige instituties, zoals het bedrijfsleven of de Europese Unie. Dit idee van een verticale tegenstelling tussen bevolking en elite overlapt vaak met het idee van een horizontale tegenstelling tussen de Nederlandse bevolking en andere groepen, zoals ‘buitenstaanders’ (vgl. Brubaker 2017). We komen zo’n horizontale variant van dit sentiment tegen in de open antwoorden: sommige Nederlanders denken door de politiek te worden benadeeld ten gunste van andere bevolkingsgroepen. Zo wijzen ze bijvoorbeeld op immigratie om hun frustratie over de vermeende veronachtzaming van de ‘gewone’ Nederlander te uiten:

‘Er zijn maar weinig ministers die de waarheid spreken. Deze mensen zijn zo goed in het verdraaien van hun woorden dat je als autochtone Nederlander je achtergesteld voelt. Daarnaast de fouten bij de belastingdienst zijn onbegrijpelijk.’ (man, 85 jaar, wo, cijfer 2)

‘We hebben meer oog voor asielzoekers dan onze eigen inwoners. Hoe er omgegaan wordt met toeslagenaffaire en de woningnood. Regering neemt geen verantwoordelijkheid.’ (vrouw, 32 jaar, mbo, duidelijk de verkeerde kant op)

‘De regering doet er alles aan om alles wat niet Nederlander is te geven wat ze willen en alles wat de Nederlander aangaat doet er niet toe.’ (man, 58 jaar, geen opleiding / alleen basisonderwijs, duidelijk de verkeerde kant op)

Met dit soort uitspraken brengen mensen een scheidslijn aan tussen ‘Nederlanders’ en minderheidsgroepen met een migratieachtergrond. Dit gaat gepaard met een achterdochtige houding ten opzichte van de regering of politici, die minderheden zouden voortrekken. Voor een klein deel van de mensen lijkt ontevredenheid met de politiek dus te maken te hebben met miskenning en het idee dat aandacht voor minderheden ten koste zou gaan van de ‘gewone’ Nederlander (zie ook [hoofdstuk 1](#)).

Slot: vertrouwen houden door brede democratische discussies

De Nederlandse politiek staat voor een ingewikkelde opgave. Het vertrouwen in de politiek blijft laag, het aantal maatschappelijke problemen is hoog. Kritiek van burgers op de politiek-bestuurlijke cultuur is al jaren sterk aanwezig in hun oordelen over vertrouwen. Mensen bekritisieren de omgangsvormen van politici onderling, vinden dat politici het contact met burgers verloren zijn, dat ze in hun eigen belang handelen of onbetrouwbaar zijn. Daarnaast is er ook kritiek op de manier waarop de politiek reageert op de maatschappelijke problemen en uitdagingen van deze tijd. Ook deze kritiek is niet nieuw (vgl. Dekker en Den Ridder 2011), maar leidt wel tot brede maatschappelijke twijfel: is de Haagse politiek nog wel bij machte om al deze problemen op te lossen (zie ook COB 2022¹)? Zo bestaan er zorgen over bijvoorbeeld klimaatverandering of de wooncrisis en bekritisieren mensen de politiek over het gebrek aan daadkracht of de al te trage reactie op deze dossiers. Daarnaast verwachten burgers verbetering bij de afwikkeling van het toeslagenschandaal en de gaswinningsschade in Groningen. En het is vaak niet één, maar een verstrengeling van meerdere probleem dossiers, die ook nog eens (te) lang zijn blijven liggen en waarbij de politiek een gebrek aan visie wordt verweten.

Deze onvrede over inhoudelijke verwevenheid van verschillende dossiers legt een opgave neer bij de politiek om problemen op te lossen. In die zin kan politieke onvrede zelfs een democratiserend effect hebben. Ook al geven mensen nog zulke lage rapportcijfers aan de politiek, ze herinneren politici aan gemaakte beloftes en wijzen de overheid op haar taak om het algemeen belang te dienen (Rosanvallón

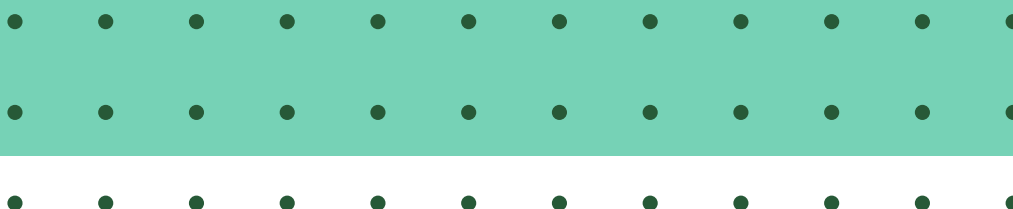
2008: 8). Luisteren naar burgers en daadkrachtig handelen op de inhoudelijke dossiers die zij belangrijk vinden zijn kerncompetenties voor politici. De uitdaging hier is dat Nederlanders verschillende en ook vaak tegengestelde meningen over en belangen bij inhoudelijke kwesties hebben. Maar de politiek is er uiteindelijk om ruimte te bieden aan discussies tussen verschillende en alternatieve visies op de inrichting van de samenleving. Het zijn deze ‘botsende visies, politieke vergezichten’ die hun weg terug moeten vinden in de politieke arena (Van der Meer 2017: 10). Problemen vragen om oplossingen, maar over oplossingen kan altijd vanuit verschillende perspectieven gediscussieerd worden. De politiek zou gebaat zijn bij brede democratische discussies, die dan uiteindelijk uitmonden in concrete oplossingen voor problemen.

Hoewel politici aan het vertrouwen kunnen werken door te luisteren naar die diverse geluiden uit de samenleving, staan ze ook voor een andere uitdaging. In een deel van de toelichtingen spreken mensen over een eensgezinde, uniforme bevolking. Sommige mensen noemen de ‘gewone bevolking’ alsof er een eensgezinde identiteit van ‘de Nederlander’ is, waarbij bepaalde minderheidsgroepen worden buitengesloten. Hierbij bestaat het risico dat een bepaalde groep voor zichzelf de status van ‘authentieke Nederlanders’ claimt. Volgens deze manier van denken staat dit ‘authentieke volk’ tegenover een ‘immorele elite’ die enerzijds vooral op zichzelf gericht is en anderzijds ‘buitenstaanders’ zou voortrekken (Müller 2014: 486). Een groep die zich positioneert als een eensgezinde, uniforme eenheid – als *de* Nederlandse bevolking – zet zo het pluralismebeginsel van de liberale democratie onder druk.

Als het gaat om het vergroten van politiek vertrouwen, wordt de politiek dus geconfronteerd met een complexe taak. Enerzijds geeft de bevolking met een democratische impuls een voorzet aan de politiek om te werken aan belangrijke inhoudelijke problemen, zoals het klimaat, de wooncrisis en de afhandeling van de toeslagenaffaire. De bevolking is daarbij niet eensgezind, maar kent juist tegengestelde opvattingen, idealen en belangen. Een breed inhoudelijk debat tussen verschillende visies op belangrijke vraagstukken, geïnspireerd door geluiden uit de samenleving, kan het democratisch proces versterken. Anderzijds zijn er onder die bevolking echter ook mensen die een eensgezind volk zien en zich afzetten tegen de politieke elite, en tegelijkertijd een scheidslijn aanbrengen tussen ‘Nederlanders’ en minderheidsgroepen met een migratieachtergrond. Hier ligt een taak voor politici om politieke keuzes niet voor te stellen als een ‘zero sum’-concurrentie tussen groepen. Democratische politiek gaat om het behartigen van het algemeen belang. Inhoudelijk kan over de invulling daarvan breed gediscussieerd worden en burgers kunnen politici herinneren aan hun verplichtingen. Politici doen er dan ook goed aan om te luisteren naar de democratische vingerwijzingen van burgers, maar moeten tegelijkertijd zorg dragen voor de liberaal-democratische principes van gelijkheid en pluralisme.

03

Zorgen over polarisatie en verharding van het publieke debat

Kernpunten

Veel Nederlanders noemen de manier van samenleven als belangrijk maatschappelijk probleem. Ongeveer driekwart van de mensen denkt dat [verschillen van mening over maatschappelijke kwesties steeds groter](#) worden.

Ondanks de breed gedeelde perceptie van verdergaande polarisatie, [wijst wetenschappelijk onderzoek naar de publieke opinie niet op eenduidige polarisatietrends](#). Verschillen in inhoudelijke opvattingen zijn over het algemeen niet gegroeid. In groeps gesprekken en via toelichtingsvragen verkenden we daarom waar en hoe mensen polarisatie zien.

Als mensen praten over polarisatie, dan hebben ze het vaak over een [verharding van de toon en verslechterde omgangsvormen in het debat](#). Ze vinden dat men niet goed naar elkaar luistert, geen gesprek meer aangaat, zich ingraaft in het eigen gelijk en weinig bereid is tot het sluiten van compromissen.

Als we kijken [waar mensen polarisatie zien](#), blijkt er brede consensus dat er sprake is van polarisatie en

verharding in de politiek en in het publieke debat in de (sociale) media. Wat betreft de eigen levenssfeer verschilt de ervaren polarisatie per persoon en per onderwerp, en hangt samen met de mate waarin iemand persoonlijk wordt geraakt door een thema. Corona vormt een uitzondering, in de zin dat het vrijwel iedereen raakt: discussies over vaccineren hebben de verhoudingen in veel familie- en vriendenkringen op scherp gezet.

Mensen zien een ontwikkeling waarbij [meningen extremer en vaak harder worden geuit](#). Ze tonen zich afkeurend en geërgerd over in hun ogen extreme uitingen, vooral wanneer die actief worden uitgedragen. Het gaat dan niet alleen om fel verwoorde meningen en harde protestacties, maar ook om uitingen die afwijken van de heersende opinie. De Nederlanders die we hebben bevroegd zijn het erover eens dat vooral [kleine groepen met een harde toon veel aandacht vragen en krijgen](#). Hier is soms ook begrip voor, vooral wanneer die groepen achterstelling ervaren of het gevoel hebben niet gehoord te worden.

Inleiding

Veel mensen noemen de manier waarop we in Nederland met elkaar samenleven als belangrijk maatschappelijk probleem (zie [tabel 1.1](#)). Wanneer we vragen naar hun zorgen, noemen burgers vaak onverdraagzaamheid, het niet meer goed naar elkaar luisteren of een gebrek aan respect. Ook zorgen over polarisatie en over groepen die sterker tegenover elkaar staan komen regelmatig terug. Naast economie ([hoofdstuk 1](#)) en politiek ([hoofdstuk 2](#)) zijn dit veelgenoemde zorgen als we mensen vragen welke kant het volgens hen met Nederland opgaat:

‘De samenleving verhardt in rap tempo... Er is sprake van polarisatie en censuur. Mensen kunnen weinig meer van elkaar hebben. Daarnaast neemt de koopkracht af en stijgen alle prijzen. Van boodschappen tot energie.’ (man, 21 jaar, hbo)

‘De mensen moeten meer respect voor elkaar hebben en beter naar elkaar luisteren. En niet zo’n kort lontje hebben.’ (vrouw, 61 jaar, lbo)

‘Mensen hebben korte lontjes, zijn onaardig voor elkaar, of althans voor mensen die anders denken dan zijzelf. Die hardheid en [dat] egoïsme vind ik vreselijk. En de politiek moet niet zo bezig zijn met zichzelf, maar de grote problemen in het land (wonen, klimaat) tot grootste prioriteit hebben.’ (vrouw, 31 jaar, hbo)

In dit hoofdstuk gaan we dieper in op de zorgen over polarisatie. Polarisation houdt in dat groepen (oftewel ‘polen’) met verschillende opvattingen tegenover elkaar (komen te) staan. Polarisation kan zowel duiden op een toestand als op een proces: het kan gaan over zowel het bestaan van tegenstellingen als een vergroting van die tegenstellingen. In het laatste geval gaat het erom dat de uitersten groeien of meer uit elkaar komen te liggen en ‘het midden’ kleiner wordt (Dekker 2022: 13-14). Polarisation kan op verschillende manieren worden benaderd. Zo maken onderzoekers bijvoorbeeld onderscheid tussen ideologische polarisation (tegenstellingen in inhoudelijke standpunten), feitenpolarisation (verschillen in percepties van de werkelijkheid) en affectieve polarisation (negatieve gevoelens over mensen met andere opvattingen) (Harteveld en Rekker 2021). Polarisation kan betrekking hebben op diverse actoren. Het kan bijvoorbeeld gaan om partijpolitieke polarisation, waarbij standpunten van politieke partijen uit elkaar komen te liggen of om maatschappelijke polarisation, waarbij het gaat over tegenstellingen onder de Nederlandse bevolking in brede zin (Harteveld 2019). In dit hoofdstuk maken we geen strikt onderscheid tussen deze vormen van polarisation en benaderen we het thema open. Er is een breed gevoel onder Nederlanders dat polarisation toeneemt; op welke ervaringen is dat gevoel gebaseerd?

Geen gemeten toename polarisation, wel ervaren toename

Wanneer we kijken naar polarisation in de Nederlandse samenleving, is er iets interessants aan de hand. Voor veel opiniemakers en burgers lijkt het namelijk vanzelfsprekend dat er sprake is van toenemende tegenstellingen tussen mensen met verschillende opvattingen. Dat polarisation een actueel thema is, blijkt ook uit de ruime aandacht voor dit thema in de media en de vele publicaties in de wetenschappelijke literatuur.¹⁰ Burgers zijn overwegend van mening dat tegenstellingen op basis van opvattingen toenemen. Zo geeft driekwart van de Nederlanders aan dat de verschillen van mening over maatschappelijke kwesties steeds groter worden in ons land.¹¹

In wetenschappelijk onderzoek naar de opvattingen van burgers over politieke en maatschappelijke kwesties wordt dit beeld echter niet zonder meer bevestigd. Dat zien we duidelijk terug in de recente bundel over politieke polarisation in Nederland onder redactie van Paul Dekker, waar verschillende wetenschappers ontwikkelingen in polarisation in kaart brengen. Dekker ziet geen ‘allesomvattende polarisationstrends in de samenleving’ (2022: 39): Nederlanders zijn het over de jaren niet steeds meer oneens met elkaar geworden of negatiever over elkaar gaan denken. Preciezer gesteld, meningsverschillen onder Nederlanders zijn op veel maatschappelijke en politieke thema’s (zoals inkomensverschillen, herverdeling, immigratie en

Zorgen over polarisatie en verharding van het publieke debat

integratie) niet steeds groter geworden, al nemen ze op een aantal onderwerpen (lidmaatschap Europese Unie, directe democratie en klimaat) wel iets toe (COB 2019|1: 45; Dekker 2022: 26-39; Hartevelt en Rekker 2021: 117). Er zijn over de hele linie geen aanwijzingen voor politiek-culturele polarisatie, waarbij het gaat om opvattingen, houdingen en gevoelens richting de politiek en over politieke kwesties. Ook is er op veel maatschappelijke thema's geen beweging naar de uitersten (Bovens et al. 2014; Dekker 2022: 32-34). Daarnaast laat de mate waarin burgers partijpolitieke polarisatie waarnemen sinds de jaren tachtig geen duidelijke stijging zien (Dekker en Den Ridder 2022: 79-80). En hoewel negatieve gevoelens over andersdenkenden de afgelopen jaren licht zijn gestegen, lag dit al eens eerder op een vergelijkbaar of zelfs hoger niveau (zie [kader 3.1](#)).

Dit roept de vraag op waarom Nederlanders dan zo sterk ervaren dat polarisatie toeneemt. Waar en hoe zien zij die polarisatie gebeuren? Deze vraag is belangrijk, omdat we ervan uitgaan dat de percepties van polarisatie niet uit de lucht gegrepen zijn, maar iets zeggen over ideeën en zorgen over waar het met de samenleving naartoe gaat. Bovendien betekent de constatering dat er geen dominante polarisatietrends zijn niet, dat er niets aan de hand is (vgl. Dekker 2022: 39). Zou het bijvoorbeeld kunnen dat hoewel meningsverschillen niet over de gehele bevolking toenemen, ze wel scherper naar voren komen, bijvoorbeeld in de (sociale) media of de politieke arena? Ervaren mensen niet zozeer dat verschillende kampen steeds meer tegenover elkaar komen te staan en verder uit elkaar drijven, maar maken ze zich eerder zorgen over stemmen die dat proces mogelijk aanwakkeren? Of vinden mensen het moeilijker om met meningsverschillen om te gaan?

In dit hoofdstuk verkennen we deze en andere mogelijke verklaringen voor de waargenomen toename van polarisatie. Naast kwantitatieve gegevens uit de NIB-enquête (maart-juni 2022) en open toelichtingsvragen in LISS-onderzoek (juni 2022), maken we gebruik van vier focusgroepen die we in september 2022 voor dit hoofdstuk hebben gehouden in Tilburg en Amsterdam. In iedere stad was er één groep met deelnemers met een opleiding t/m mbo en één groep met deelnemers met een hbo- of wo-opleiding. We duiden die groepen in dit hoofdstuk aan als de praktisch en theoretisch opgeleide groepen (zie de [Verantwoording](#) achterin voor meer informatie over deze onderzoeken). In deze focusgroepen stond het thema polarisatie centraal, al vermeden we deze term, omdat het voor iedereen net wat anders kan betekenen. We vroegen mensen onder meer welke tegenstellingen, meningsverschillen en conflicten zij zien, waar ze die vooral zien en of die volgens hen groter worden. Ook vroegen we in hoeverre die meningsverschillen samengaan met wederzijdse negatieve gevoelens jegens andersdenkenden. We spraken ook door over de gevoelde druk om stelling te nemen over maatschappelijke kwesties en over de toon van het debat. Aan de hand van dit kwalitatieve materiaal kunnen we geen algemene uitspraken doen over wat Nederlanders vinden, maar het helpt ons wel om een beter inzicht te krijgen in hoe mensen tot opvattingen en percepties komen. De waarde van dit materiaal is dus dat het een beeld verschaft van de ervaringen, redeneringen en ideeën die achter bepaalde opvattingen (kunnen) schuilgaan.

We behandelen in dit hoofdstuk drie thema's die uit de open antwoorden en focusgroepen naar voren komen. Ten eerste blijken mensen bij polarisatie vaak vooral te denken aan een verharding van het debat en het ontbreken van een dialoog. Ten tweede is er veel eensgezindheid dat die verharding en verslechtering van het debat vooral in de media en de politiek te zien zijn, en minder in de eigen, directe leefomgeving. Dit laatste verschilt evenwel per persoon en is afhankelijk van de mate waarin mensen persoonlijk betrokken zijn bij een onderwerp. Ten derde zien we dat veel mensen zich ergeren aan in hun ogen extreme uitingen en opvattingen. Het gaat dan niet alleen om harde uitingen of heftige protesten, maar geregeld ook om meningen die van de heersende opinie afwijken.

Ervaren tegenstellingen en conflicten

Voordat we hier verder op ingaan, willen we eerst het ervaren maatschappelijk conflict in beeld krijgen. Dat doen we zowel op basis van een enquêtevraag waarin mensen aangeven hoe groot volgens hen het conflict is tussen vooraf gedefinieerde sociale groepen, als door mensen te vragen zelf met voorbeelden te komen van sociale groepen waartussen ze duidelijke tegenstellingen zien.

Nederlanders zien conflicten tussen sociale groepen...

Als we Nederlanders enkele groepen voorleggen, zien ze het meeste conflict tussen arme en rijke mensen, mensen met en zonder migratieachtergrond en tussen mensen met verschillende politieke opvattingen. Bij al deze groepen zegt ruim 60% het conflict (zeer) groot te vinden (tabel 3.1). Het minst ervaart men conflict tussen seksen en leeftijdsgroepen. Deze conflictpercepties schommelen over tijd, maar er is geen trendmatige stijging of daling (Dekker en Den Ridder 2022: 73).

Tabel 3.1 Ervaren sociale conflicten, bevolking van 18+, 2022 (in procenten)^a

	arme en rijke mensen	mensen met en zonder migratie-achtergrond	mensen met verschillende politieke opvattingen	werklozen en mensen die betaald werk hebben
(zeer) groot ^b	63	62	61	45
zeer groot	18	10	13	7
groot	45	52	48	38
niet zo groot	26	27	28	37
helemaal geen conflict	5	4	4	8
geen antwoord	6	8	7	9

	lageropgeleiden en hoger-opgeleiden	werkgevers en werknemers	jongeren en ouderen	vrouwen en mannen
(zeer) groot ^b	45	31	27	19
zeer groot	8	3	4	2
groot	37	28	23	17
niet zo groot	39	53	52	56
helemaal geen conflict	9	7	15	20
geen antwoord	7	9	5	5

a 'Hieronder staan steeds twee groepen die van elkaar verschillen en zelfs weleens in conflict met elkaar zijn. Kunt u telkens aangeven hoe groot volgens u in ons land het conflict is tussen deze twee groepen?'

b In deze rij staat het totaal dat aangeeft dat het conflict tussen de twee groepen 'zeer groot' of 'groot' is.

Bron: NIB maart-juni 2022

.... en inhoudelijke tegenstellingen over controversiële thema's

Aangezien deze vraag uitgaat van vooraf gedefinieerde groepen en al een mate van conflict impliceert, is het interessant om te weten waar Nederlandse burgers zelf over beginnen als we ze de open vraag stellen of er bepaalde groepen mensen in de samenleving tegenover elkaar staan. In de groepsgesprekken blijken de deelnemers unaniem over het bestaan van sterke tegenstellingen in de samenleving. Hoewel ze het daarbij soms hebben over specifieke sociaal-demografische groepen, zoals minder- en meerbedeelden of lager- en hogeropgeleiden, is het opvallend dat ze nog vaker beginnen over hete hangijzers waarbij tegenstellingen zichtbaar worden, zoals de toewijzing van woonruimte aan statushouders, de discussies rondom corona-vaccins en de stikstofcrisis. Mensen lijken bij tegenstellingen dus eerder te denken aan actuele en omstreden thema's dan aan tegengestelde sociaal-demografische groepen.

In lijn met deze koppeling tussen tegenstellingen en controverses beginnen deelnemers al snel spontaan over meningsverschillen. Naast de vaccinatiekwestie en de boerenprotesten noemen meerdere mensen ook discussies over lhbtq+-rechten (zoals die naar aanleiding van de recente transgenderwet), Zwarte Piet en

Zorgen over polarisatie en verharding van het publieke debat

wat meestal aangeduid wordt als ‘woke’ (een term die vele definities kent, maar in de kern neerkomt op een bewuste houding tegenover discriminatie, racisme en ongelijkheid). Door vooroordelen over elkaar, onbegrip en het principe ‘onbekend maakt onbemind’, creëren deze kwesties volgens hen tegenstellingen tussen mensen.

Ook noemen de deelnemers onvrede als bron van tegenstellingen. Wanneer mensen het gevoel hebben dat ze worden benadeeld, kan dat de spanningen met anderen vergroten. Zo spreekt men in de focus-groepen meermaals over woningnood (die zeker in de praktisch opgeleide groep in Amsterdam scherp werd ervaren) en de toewijzing van huizen aan statushouders. Verschillende deelnemers merken op dat dit laatste kan leiden tot een gevoel van oneerlijkheid (al dan niet terecht, daar waren de meningen over verdeeld) en spanningen tegenover die statushouders. Ook de boerenprotesten worden in termen van onvrede besproken. Hierbij merkten mensen geregeld op dat de in hun ogen ineffectieve reactie van de overheid op bijvoorbeeld de woon- en stikstofcrisis de onvrede en uiteindelijk ook tegenstellingen voedt. In [hoofdstuk 2](#) bespreken we de onvrede over het ervaren politieke onvermogen bij het oplossen van grote maatschappelijke kwesties.

Zorgen over verharding en verslechterde omgangsvormen in het debat

In [tabel 3.1](#) zagen we dat het merendeel van de Nederlanders vindt dat het conflict tussen mensen met verschillende politieke opvattingen groot (48%) of zeer groot (13%) is. We vroegen respondenten in onze aanvullende enquête om hier een toelichting op te geven.¹² Veel van hen geven dan aan dat mensen niet meer goed naar elkaar luisteren, zich ingraven in hun eigen gelijk en weinig bereid zijn tot het sluiten van compromissen.

‘Het polderen in NL is aan het verdwijnen, waardoor de tegenstellingen alleen maar groter worden en blijven. Tot elkaar komen om eruit te komen is niet meer van deze tijd. Kijk nu met de stikstof, huisvesting etc. Of je bent voor of je bent tegen. Een tussenweg lijkt er niet meer te zijn.’
(man, 62 jaar, wo)

‘De mensen reageren steeds heftiger als je niet hun pad volgt.’ (vrouw, 64 jaar, havo/vwo)

Uit veel formuleringen blijkt dat het hier gaat om een waargenomen teloorgang van een open en respectvolle dialoog in vergelijking met eerder:

‘20 jaar geleden heb ik voor het eerst gezegd: “Als we zo met elkaar blijven omgaan dan komen steeds meer groepen mensen tegenover elkaar te staan.” Arm-rijk, gelovig-ongelovig, hoog-laag opgeleid, gezond-ziek, wit-zwart, werkend-niet werkend enz. enz. Waarom? Mensen praten tegen elkaar i.p.v. met elkaar, mensen praten over elkaar i.p.v. met elkaar, oordelen over elkaar, veroordelen elkaar, luisteren niet naar elkaar, desinteresse, stellen weinig vragen aan elkaar, angstige mensen. Iedereen zit op z’n eigen eilandje en denkt dat dit de enige werkelijkheid is. De ander is raar, schuldig, onverantwoordelijk en moet veranderen. In de loop van de jaren is het erger geworden. (...)’ (vrouw, 58 jaar, mbo)

In de groepsgesprekken in september 2022 worden vergelijkbare zorgen geuit. Gevraagd of meningsverschillen over maatschappelijke kwesties steeds groter worden, antwoorden de deelnemers over het algemeen bevestigend. Ook zij spreken bij deze vraag veel over omgangsvormen en houding in het debat, waarbij het (net als bij de antwoorden op de toelichtingsvraag) niet altijd duidelijk is of ze het over het politieke of maatschappelijke debat hebben, of over discussies in het persoonlijke leven. Zo signaleren deelnemers dat mensen hun gelijk willen halen en niet openstaan voor discussie, volharden in de eigen standpunten, te weinig naar elkaar luisteren, meningen harder ventileren en feller worden in discussies. Deelnemers wijzen erop dat mensen hierdoor moeilijker tot overeenstemming komen of oplossingen

vinden. Ook werd meermaals geopperd dat er bij voorbaat een angst kan ontstaan om het gesprek aan te gaan, omdat mensen al snel fel worden of zich gekwetst voelen.

In de twee groepsgesprekken met theoretisch opgeleiden constateerden deelnemers dat meningsverschillen van alle tijden zijn, maar tegenwoordig sneller lijken te leiden tot conflicten. In Tilburg wordt dit verbonden aan het breder uiten van meningsverschillen:

A: 'Maar ik denk dat mensen vroeger ook heel verschillend dachten, maar dat je dat gewoon veel minder publiekelijk uitte.' (man, 28 jaar, Tilburg, groep hbo/wo)

B: 'Ja, moest je eerst een brief schrijven, moest je op de post doen en dan...' (vrouw, 68 jaar)

Moderator: 'Ja, maar dat is wel heel lang geleden.'

B: 'Ja, maar daardoor denk ik dat het ook echt iets van de laatste vijf jaar is, dat het zo heftig is geworden.'

Moderator: 'Maar wordt het dan dus groter, die verschillen?'

C: 'Misschien hoor je het meer en inderdaad, op social media wordt alles geschreven en dat wordt natuurlijk weer uitgemeten in de media. Ik denk dat dat ook heel erg meespeelt hoor.'

(vrouw, 43 jaar)

Vooraf door de sociale media zou de drempel dus lager zijn geworden om je mening met meer mensen te delen. Die sociale media, waar mensen desgewenst anoniem hun meningen kunnen ventileren, werden heel veel genoemd als belangrijke oorzaak voor de verslechtering van het debat. Een andere deelnemer in dezelfde groep in Tilburg wees er daarbij specifiek op dat sociale media ervoor zorgen dat meningsverschillen nu met meer vijandigheid gepaard gaan:

'Ik denk inderdaad dat de meningsverschillen er altijd zijn geweest maar dat de vijandigheid naar elkaar toe steeds is gegroeid. En dat is bevorderd door onder andere social media, omdat het gewoon makkelijker is om iemand de grond in te duwen. Want je hoeft alleen maar een bericht te typen en je hoeft het niet tegen een persoon te zeggen.' (vrouw, 26 jaar, Tilburg, groep hbo/wo)

Voor de deelnemers van deze groepen liggen de zorgen dus niet bij het bestaan van meningsverschillen op zich, maar bij het breder en feller uiten van die meningsverschillen. Ook zijn ze bezorgd over de gebrekkige tolerantie en de vijandigheid jegens andersdenkenden. De vijandigheid tegenover anderen vanwege een (politiek) meningsverschil, waar de deelnemers hier over spreken, wordt in de literatuur aangeduid met de term 'affectieve polarisatie'. De zorgen over polarisatie van burgers lijken voor een deel te worden gevoed door de vijandigheid en afkeer die ze in het debat waarnemen. In [kader 3.1](#) bespreken we dit aspect van polarisatie meer in detail.

Kader 3.1 Lichte stijging affectieve polarisatie in Nederland in de laatste tien jaar, maar geen eenduidige toename over lange termijn en lager dan elders

Eelco Harteveld (Universiteit van Amsterdam)¹³

Affectieve polarisatie verwijst naar negatieve gevoelens ten opzichte van mensen met andere politieke opvattingen. Hoe staat het ervoor in Nederland wat betreft affectieve polarisatie? Vergelijkende studies die proberen het niveau van affectieve polarisatie in één cijfer te vatten, laten zien dat Nederland laag scoort in vergelijking met andere landen (in Europa en daarbuiten: Reiljan 2020; Wagner 2021). Dit kan komen door de Nederlandse politieke cultuur (die van oudsher consensus benadrukt) en de noodzaak van samenwerking in het gefragmenteerde politieke landschap (Horne et al. 2022). Tegelijkertijd verbloemt zo'n enkel cijfer wat er onder de oppervlakte speelt. Zo is het niveau van affectieve polarisatie groter onder sommige groepen dan onder andere groepen. Nederlanders die politiek geïnteresseerd zijn en zich sterk identificeren met een politieke partij zijn veel negatiever over hun politieke tegenstanders dan andere Nederlanders (Harteveld 2021). Daarnaast lopen de spanningen tussen bepaalde politieke kampen wel degelijk hoog op. Ook kunnen meningsverschillen over politieke en culturele thema's voor vijandigheid zorgen (Harteveld 2022).

Deze gevoeligheid wordt gemeten door mensen te vragen groepen op een gevoelsthermometer te plaatsen. In dit soort onderzoek worden zowel groepen voorgelegd met bepaalde opvattingen over maatschappelijke en politieke kwesties (zoals over gender, de opvang van vluchtelingen of de hoogte van uitkeringen), als sociaal-demografische groepen (op basis van bijvoorbeeld opleiding, religie of migratieachtergrond), als aanhangers van politieke partijen. Hieruit blijkt dat tussen groepen met verschillende opvattingen over politieke en maatschappelijke kwesties het meest een affectieve scheidslijn bestaat, daar zit de meeste afkeer jegens anderen. Nu moet de vergelijking voorzichtig gemaakt worden: het ijsig beoordelen van sociaal-demografische groepen is controversiëler dan van politieke tegenstanders (Harteveld 2022: 89). Maar het verschil is aanzienlijk en dat bepaalde maatschappelijke en politieke thema's gevoelig liggen, komt mogelijk doordat deze opvattingen ook raken aan identiteit en morele waarden (Harteveld 2022: 91). Als we mensen vragen aanhangers van andere politieke partijen te beoordelen, blijkt dat aanhangers van enerzijds GroenLinks en anderzijds de PVV en FvD veel negatiever over elkaar denken dan bij andere partijen het geval is (idem). We kunnen dus stellen dat relatief milde gevoelens tussen de meeste Nederlanders samengaan met sterke affectieve polarisatie tussen bepaalde groepen met tegengestelde politieke opvattingen.

Is er meer affectieve polarisatie in Nederland dan vroeger? Die vraag is moeilijk te beantwoorden, omdat hierover in Nederland weinig historische data bestaat. Het Sociaal en Cultureel Planbureau vraagt sinds de jaren zeventig met onregelmatige tussenpozen of Nederlanders iemand zijn gaan 'haten vanwege diens mening'. Dit is een vrij extreme stelling, maar de enige die zo ver teruggaat in de tijd. Het percentage dat het (zeer) eens is met deze stelling is de afgelopen jaren licht gestegen (van 13% in 2012 naar 15%-16% in 2017-2019, maar lag eerder al eens op een vergelijkbaar of zelfs hoger niveau (19% in 1970; COB 2019[1]). De (lichte) stijging in het laatste decennium wordt bevestigd door andere indicatoren van affectieve polarisatie (Harteveld 2021) en is ook zichtbaar in de meeste ons omringende landen (Reiljan 2020). In de internationale literatuur worden de oorzaken hiervoor gezocht in onder andere de rol van sociale media, de opkomst van populistische, radicaal-rechtse partijen, toenemende ongelijkheid of een 'herzuiling' van de samenleving langs nieuwe scheidslijnen (Mason 2018; Iyengar et al. 2019; Horne et al. 2022; Harteveld et al. 2022), maar het onderzoek hier naar heeft nog geen doorslaggevende factor weten aan te wijzen.

Politici krijgen een belangrijke rol toegekend in verharding van het debat

In veel van de uitspraken die we tot nu toe aanhaalden, is het vaak niet duidelijk of mensen het hebben over het debat in hun persoonlijke leven, het maatschappelijk debat in het algemeen of meer specifiek het politieke debat in Den Haag. In andere gevallen wijzen mensen echter heel gericht naar politici in Den Haag. Bij de toelichtingsvraag over het conflict tussen mensen met verschillende politieke opvattingen schrijven veel respondenten over een gebrek aan respect en een verharding van het debat in de politieke arena.

Zorgen over polarisatie en verharding van het publieke debat

Sommigen zien hierbij een verband met het willen bedienen van de eigen achterban. Andere noemen de versplintering van politieke partijen.

‘Polarisatie wordt steeds groter, als er ook maar één klein detail verschil is wordt een politieke partij gesplitst en worden de verschillen bijzonder groot uitvergroot en uitgebuit. Het oude compromissen zoeken tijdperk lijkt te verdwijnen.’ (man, 60 jaar, hbo)

Ook in de vier focusgroepen noemden deelnemers de verharding van het debat in de Tweede Kamer. Ze wezen op politici die elkaar niet uit laten praten, ‘meer op de man dan op de bal spelen’ of zich denigrerend uitlaten over collega-politici. En ook zij noemden versplintering van partijen als een duidelijk teken van polarisatie. Enkelen gaven ook aan dat het ‘pleasen’ van de achterban voor veel politici voorop lijkt te staan. Verschillende deelnemers zagen het gebrek aan respect in de politieke arena vooral als probleem, omdat politici als volksvertegenwoordigers geacht worden een voorbeeldfunctie te vervullen. In de meeste groepen wordt overigens ter nuancering opgemerkt dat de verharding van het politieke debat minder heftig is dan in sommige andere landen, waar luidkeels wordt gedebatteerd en in het slechtste geval met elkaar op de vuist wordt gegaan.

De vorming van sociale ‘bubbels’ leidt volgens mensen tot een verslechtering van de dialoog

Verschillende deelnemers aan de focusgroepen en respondenten in de enquête merken op dat het ontstaan van sociale ‘bubbels’, waarbij mensen zich offline en online vooral onder gelijkgestemden bevinden, bijdraagt aan een gebrek aan dialoog en daardoor mogelijk tot spanningen leidt. Zo wijst een aantal respondenten bij de toelichtingsvraag in de enquête het conflict tussen mensen met verschillende opvattingen aan toenemende bubbelvorming of de vorming van ‘echokamers’ en, in verband hiermee, wat wordt gezien als nepnieuws, desinformatie en complotdenken.

‘Ik denk dat er geen gesprek is. Veel mensen lijken een standpunt in te nemen gebaseerd op aannames of misinformatie. En gaan vervolgens hun eigen vooringenomen mening googlen om gelijk te halen. De confirmation bias is erg groot.’ (man, 30 jaar, hbo)

In de theoretisch opgeleide groep in Amsterdam stellen deelnemers dat bubbelvorming ertoe leidt dat mensen weinig in aanraking komen met andere opvattingen, waardoor het ook lastiger wordt open te staan voor andere meningen. Ze denken dat de coronacrisis dit proces heeft versterkt, omdat iedereen op zichzelf en de eigen directe kring was teruggeworpen. Ook wijst een deelnemer op de risico’s van de verspreiding van nepnieuws op sociale media en het ontstaan van wat hij een ‘parallele waarheid’ noemt:

‘Er zijn bewegingen die wetenschappelijk onderzoek niet meer serieus nemen. Er zijn steeds meer mensen die heel bewust in bepaalde sociale mediagroepen zich afzonderen van de rest van de samenleving. Daar gaat veel *fake news* rond. Dat vind ik een nog veel zorgelijker ontwikkeling.’ (man, 56 jaar, Amsterdam, groep hbo/wo)

Mensen vinden dat verschillen in de (sociale) media worden uitvergroot

Veel respondenten wijzen op de rol van (sociale) media in hedendaagse conflicten over meningsverschillen. Die media bieden volgens hen veel ruimte aan extreme meningen, waardoor de verschillen worden uitvergroot. Die observatie vinden we overigens ook bij respondenten die aangeven dat het conflict tussen mensen met verschillende politieke opvattingen niet zo groot is. Zij menen dat het conflict buiten die (sociale) media wel meevalt. In de focusgroepen wordt ook veel nadruk gelegd op media als aanjager van polarisatie. Deelnemers hebben het dan vooral over de televisie en over sociale media. Mensen benoemen bijvoorbeeld dat talkshows en nieuwsprogramma’s op de televisie veel aandacht geven aan negatief of smeugig nieuws. In de praktisch opgeleide groep in Amsterdam stellen deelnemers dat hierdoor een

vertekend beeld van de werkelijkheid wordt gepresenteerd. Verschillende gesprekspartners noemen verder dat talkshows veel aandacht geven aan extreme geluiden en, zoals een enkeling opmerkt, die ook graag tegenover elkaar plaatsen. Sociale media en vooral Twitter worden ook veel genoemd. Er wordt vaker opgemerkt dat de anonimiteit van sociale media mensen een vrijbrief geeft om zich hard te uiten. We vroegen respondenten in onze aanvullende enquête ook naar het vergroten van tegenstellingen tussen mensen door de media. Voor internet en sociale media ervaren mensen dat sterker (76% eens, 4% oneens, de rest neemt een middenpositie in of geeft aan het niet te weten) dan voor de traditionele media (43% eens, 17% oneens, 33% neemt middenpositie in en 8% weet het niet).¹⁴

De deelnemers aan de focusgroepen legden een sterke nadruk op de rol van sociale media bij de toenemende polarisatie. Dat sociale media een aanjager zouden zijn van polarisatie, is een veelgehoord idee in het maatschappelijk debat. In wetenschappelijk onderzoek wordt die rol echter genuanceerd. Zo stelt Vliegenthart (2022: 144-145) dat Nederlanders over het algemeen een ‘gevarieerd mediadiet’ hebben, met daarin een beperkte rol voor sociale media, en dat ze relatief veel vertrouwen in traditionele media hebben. Daarnaast stelt hij dat de blootstelling aan desinformatie bescheiden lijkt en dat filterbubbels ‘op zijn minst zeer permeabel’ zijn. Ook Hoes (2022) stelt dat de effecten van filterbubbels en echokamers niet overschat moeten worden: veel mensen komen zowel online als daarbuiten (op werk, school, in vrienden- en familiekring) in aanraking met een breed scala aan informatie. Hoewel we volgens experts de rol van sociale media bevolkingsbreed niet groter moeten maken dan die is, is er volgens Vliegenthart (2022: 145-146) toch reden tot zorg, onder andere omdat er kleinere groepen zijn die wel degelijk veel gebruikmaken van sociale media en daar vaak in aanraking komen met desinformatie.

Mensen die weinig inhoudelijk conflict zien: ‘uiteindelijk willen we allemaal hetzelfde’

Niet iedereen deelt deze zorgen over toenemend conflict. In onze enquête geeft een minderheid aan geen (groot) conflict te zien tussen mensen met verschillende politieke opvattingen (zie [tabel 3.1](#), 28% niet zo groot, 4% helemaal geen conflict). In de toelichtingen merkt deze groep respondenten op dat de verschillen in de praktijk doorgaans meevallen, dat mensen uiteindelijk allemaal ongeveer hetzelfde willen en bereid zijn tot compromissen.

‘De verschillen in politieke opvattingen worden steeds kleiner, zeker in politiek Den Haag. Bij mensen onderling zijn die ook niet zo groot. Kort door de bocht genomen: eenieder wil werk, huis, geld en schoon klimaat en het liefst met zo weinig mogelijk moeite of inspanning.’
(vrouw, 65 jaar, hbo)

Ook wijzen Nederlanders die we hebben bevestigd erop dat hoewel er veel aandacht uitgaat naar de politieke flanken en meer uiterste standpunten, dit niet noodzakelijk representatief is voor waar de meeste Nederlanders staan:

‘Op een paar partijen na stemt het overgrote deel van de Nederlanders op partijen die elkaar altijd opzoeken om te kunnen regeren.’ (man, 32 jaar, hbo)

Mensen verwijzen hier dus ook naar de rol van politici, al spreken sommigen hier wel hun zorgen uit dat de nuance en compromisbereidheid lijken af te nemen:

‘Ik vind dat de politieke partijen gelukkig nog moeite doen om verschillende opvattingen op te lossen, alhoewel dat ook aan het afnemen is.’ (man, 74 jaar, mbo)

Weer anderen binnen deze groep maken het relativiserende punt dat politieke meningsverschillen in Nederland meestal niet leiden tot geweld of rellen.

Polarisatie gebeurt vaak elders, maar komt dichtbij als het persoonlijk wordt

Hierboven zagen we dat de Nederlanders die we hebben bevestigd scherpe discussies zien en het idee hebben dat meningsverschillen groter en heftiger worden. Dit uit zich volgens hen vooral in een gebrek aan dialoog en een onwil om naar elkaar te luisteren. De voorbeelden die ze hierbij geven, gaan meestal over het maatschappelijk debat zoals ze dat uit de media vernemen en over politiek Den Haag. In de focusgroepen hebben we geprobeerd te achterhalen hoe en in hoeverre mensen polarisatie in hun directe leefwereld beleven.

Minder ervaren polarisatie in persoonlijke leefwereld

In het algemeen viel op dat de heftige meningsverschillen waar deelnemers over spraken meestal niet in verband werden gebracht met de eigen omgeving van familie, vrienden en collega's. De deelnemers gaven hier verschillende verklaringen voor. Zo stelden ze dat mensen in hun nabijheid nog altijd fatsoenlijk met elkaar omgaan en meningsverschillen met respect uitspreken (uitzonderingen daargelaten, sommigen geven ook aan onherstelbare conflicten in de eigen kring te hebben meegemaakt). Wat ook meespeelt is volgens de deelnemers dat ze zich veelal in een kring of 'bubbel' van gelijkgestemden bevinden. Bovendien bleek dat mensen verschillende copingmechanismen hanteren om conflicten te vermijden, bijvoorbeeld door bepaalde onderwerpen of zelfs bepaalde personen te vermijden:

A: 'Nou ja, kijk ja, als ik een mening heb en iemand anders verkondigt een mening en ik zeg: ja, nee ik denk er zo en zo over, ja dan kan het rapido naar worden. Maar goed, dus dan moet je dat een beetje afvlakken, niet je mening maar zeggen: oké nou ja, jij hebt jouw mening en ik heb mijn mening.' (vrouw, 55 jaar, Amsterdam, groep t/m mbo)

B: 'Sussen ja.' (man, 56 jaar)

Moderator: 'Ja. Maar hebben jullie het idee van nou als ik in gesprek ben dan kan ik ook prima zeggen van: nou hier heb ik geen mening over hoor?'

C: 'Tegenwoordig heb ik daar een prima oplossing voor.' (man, 44 jaar)

Moderator: 'Wat dan?'

C: 'Pak gewoon je telefoon en je gaat op je schermje kijken.'

Ook bij de toelichtingsvraag in de enquête geven respondenten aan dat zij tegengestelde meningen, of de mensen die die meningen uitdragen, uit de weg gaan. Of dat zij bepaalde onderwerpen vermijden in gesprekken met hen.

Polarisatie en verharding komen dichtbij als mensen persoonlijk betrokken zijn

In de groepsgesprekken zien mensen polarisatie (in de zin van heftige meningsverschillen en verharding) dus veelal bij anderen en ergens anders dan in hun directe omgeving. Ze verwijzen dikwijls naar de politiek en (sociale) media. Een aantal gaf aan in hun eigen leven maar weinig van de verharding te merken. Voor hen 'kabbelt het gewoon kalm door', zoals een gepensioneerde man in de praktisch opgeleide groep in Tilburg het berustend formuleerde. Toch blijkt als we met mensen doorpraten, dat op zijn minst een deel van hen ook eigen ervaringen heeft met verharding en heftige onenigheid.

De ervaring dat polarisatie vooral elders gebeurt, lijkt namelijk samen te hangen met iemands positie in de maatschappij en het vraagstuk dat op tafel ligt. In de focusgroepen wordt vaak benoemd dat de kans op grote meningsverschillen of conflicten niet zo groot is zolang thema's je niet persoonlijk raken. Als je tot een groep behoort waar veel discussie over plaatsvindt, zoals statushouders, transgenders, mensen van kleur of boeren, is het lastiger om je aan de discussie te onttrekken. Het kan dan heel dichtbij komen. Een gesprekspartner in Tilburg hint hierop:

'Ik vind dat je het wel ook in je eigen leven meemaakt in zoverre op straat, op je werk. We hebben er wel, denk ik, allemaal mee te maken. Alleen het wordt verzacht als je niet zelf bij een groep

hoort. Als je bij die grote groep hoort die overal iets van vindt, dan kom je ook overal wel zo'n beetje mee weg en dan kom je overal wel doorheen. Maar ja, je merkt het denk ik wel allemaal ergens. Toch?' (vrouw, 45 jaar, Tilburg, groep t/m mbo)

Toen in dezelfde groep een deelnemer de recente transgenderwet bekritiseerde, ontstond er een scherpe discussie met een van zijn tafelgenoten. Die laatste bleek een transgender kind te hebben en was daardoor persoonlijk betrokken bij het thema. Ook in de andere groep in Tilburg werd gewezen op de rol van de eigen betrokkenheid:

'En persoonlijk, ik ben geen boer dus je hoort dingen en je denkt erover, maar het treft mij persoonlijk niet in mijn portemonnee of omdat ik een boer ben, dus dan vind ik het wel moeilijk om over zulke onderwerpen dan echt een..., ik hoef daar geen kant in te kiezen.' (vrouw, 43 jaar, Tilburg, groep hbo/wo)

In de praktisch opgeleide groep in Amsterdam sprak een deelnemer vanuit de ervaring van iemand die wel persoonlijk getroffen wordt door een actuele kwestie:

A: 'M'n eigen ervaring, ik ben hier geboren, ik ben van Marokkaanse origine en ik ben moslim, ik draag ook een hoofddoek. En ik moet niet zeggen dat het nu echt van nu is, maar ik maak het al jaren mee dat hè, stel dat er weer wat gebeurt hè dan... er zijn weer dingen in Frankrijk gebeurd of waar ik zeg maar helemaal niks mee te maken heb, maar ik word daar wel op straat op aangesproken.' (vrouw, 43 jaar, Amsterdam, groep t/m mbo)

B: 'Op aangekeken.' (man, 49 jaar)

Moderator: 'En wat bedoel je met dingen in Frankrijk? Was dat die aanslag in Frankrijk?'

A: 'Ja, aanslag et cetera, wat dan gelinkt wordt hè met mijn geloof en daarop word ik wel echt aangesproken. Ik ben uitgescholden, ik ben voor alles en nog wat uitgemaakt. (...) Ik ben geduwd in de trein, nou ja zo kan ik tig dingen nog gaan opnoemen die ik al jaren zeg maar [meemaak].'

Deze vrouw deelt hoe ze als moslim al jaren te maken krijgt met negatieve bejegeningen, door anderen ter verantwoording wordt geroepen en zelfs gewelddadig is benaderd. Zij heeft niet de luxe om zich afzijdig te houden van discussies, in dit geval over haar geloof. Het is overigens interessant dat op de vraag of ze het idee heeft dat dit nu meer aan de orde is, ze antwoordt dat het in haar ervaring juist minder is geworden, 'misschien omdat er nu andere dingen in de wereld spelen'.

Ook andere deelnemers geven aan dat de kans op spanningen en conflicten volgens hen groter wordt wanneer een bepaalde kwestie je persoonlijk raakt. Velen noemen de coronacrisis als thema waarbij ze dit hebben meegemaakt. Met name de discussie over al dan niet vaccineren blijkt ook in familie- en vriendenkringen tot spanningen en zelfs breuken te hebben geleid. Een deelnemer in Amsterdam beschrijft om die reden de discussie over vaccineren als 'de sterkste tegenstelling die ik tot nu in mijn leven heb meegeemaakt'. Op de vraag of dit na corona anders is geworden, antwoordt hij: 'Nee, dit gaan ze allemaal niet vergeten' (man, 43 jaar, Amsterdam, groep hbo/wo).

Mensen zien dat er druk is om een kant te kiezen, maar ervaren dat zelf niet altijd zo

Een andere manier om te bekijken hoe dichtbij polarisatie voor mensen komt, is na te gaan of ze druk ervaren om een kant te kiezen in maatschappelijke discussies. Dit duiden we aan als positioneringsdruk (zie ook COB 2019|1). Een regelmatig gehoorde opvatting is dat zich bij maatschappelijke vraagstukken steeds vaker twee extreme kampen aftekenen. Hierdoor lijkt het alsof je alleen maar voor of tegen kunt zijn en wordt het lastiger om een genuanceerde tussenpositie in te nemen of er geen mening over te hebben. Uit kwantitatief onderzoek blijkt dat een aanzienlijke groep vindt dat er in Nederland positioneringsdruk is. In 2019 was bijna de helft van de mensen het eens met de stelling dat er sterke druk is om te kiezen voor of tegen vluchtelingen en dat je geen middenpositie kunt innemen (COB 2019|1: 41). In het aanvullende

Zorgen over polarisatie en verharding van het publieke debat

LISS-onderzoek van dit jaar gaf meer dan 40% aan druk te ervaren om stelling te nemen op politieke thema's.¹⁵

Ook in de focusgroepen benoemen verschillende deelnemers uit zichzelf dat je tegenwoordig overal een mening over moet hebben. Die ervaren positioneringsdruk kwam het sterkst naar voren in de theoretisch opgeleide groep in Amsterdam:

A: 'Wat ik denk dat het namelijk nu is, is dat Nederland heel zwart-wit geworden is. Dat je vaak, ondanks dat je er zelf onvoldoende van weet, onder druk gezet wordt om toch maar een mening te hebben. (...) De grijze gebieden zijn verdwenen, het wordt steeds meer zwart-witdenken. De grijze gebieden met zo van: ik weet het niet, of: ik weet er niet genoeg van (...). En dat wordt gewoon niet geaccepteerd, dat je het niet weet. (...) (man, 40 jaar, Amsterdam, groep hbo/wo)

B: '(...) Je moet inderdaad gewoon van elk onderwerp wel iets weten. Nee, eigenlijk een kant kiezen. En als je het nog niet weet, dan proberen anderen je te overtuigen van wat zij als waarheid zien. En dat heb... Dus wat je zegt: dat zwart-wit, dat herken ik heel erg ja.' (vrouw, 34 jaar)

Toen we mensen in de focusgroepen echter expliciet vroegen of ze zelf het gevoel hadden een kant te moeten kiezen, antwoordden veruit de meesten ontkennend. Ze zeiden dat als ze te weinig over een onderwerp weten, ze zich er ook niet over uit willen spreken. Het lijkt erop dat ze die positioneringsdruk als maatschappelijk probleem zien, maar het niet altijd direct ervaren in hun persoonlijke leven.

Toch bleek ook hier dat wanneer het dichterbij komt en mensen persoonlijk geconfronteerd worden met een kwestie, ze wel druk kunnen ervaren om een kant te kiezen. In beide groepen in Amsterdam werd Zwarte Piet als thema genoemd, waarbij dit aan de orde was. Een van de deelnemers relateerde dit aan zijn dagelijkse werk:

A: 'Ja, ook met het werk, ik zit dus samen met nog iemand, acht, negen, soms tien uur samen in een vrachtwagen en dat gewoon vijf dagen per week. Nou ik zie die gozer soms vaker dan je eigen wijf, weet je wel, om het zomaar eens te zeggen. (...) En nou ja vaak genoeg krijg je uitzendkrachten mee en wat ik weleens heb meegemaakt, is als je dan een Surinaamse uitzendkracht of een Afrikaanse uitzendkracht krijgt en het enige wat die zien is een blanke chauffeur weet je, die een beetje zegt van: dat moet je doen, dat moet je doen, dat moet je doen, zijn we lekker vroeg klaar, weet je. (...) Ik heb het zelf een keer meegemaakt. Dan beginnen ze over die zwartepietendiscussie, nou persoonlijk heb ik daar helemaal niks mee, ik sta lekker middenin weet je, ik ben niet tegen, ik ben niet voor, ik blijf van, hé luister, pfff, weg ermee weet je. Maar dan doen ze zo hun best om hun punt te bewijzen en inmiddels ben je alweer een hele werkdag verder, maar over die hele werkdag voel je je wel een beetje gedwongen om te zeggen: ja, nee je hebt... ja, je hebt wel gelijk. (...) (man, 34 jaar, Amsterdam, groep t/m mbo)

Moderator: 'Maar meer om dan maar te zorgen dat je door kan gaan met elkaar in het werk.'

A: 'Precies. Want je kan ook wel zeggen van: nou pik ik ben hier niet van, je weet niet hoe zulke mensen gaan reageren en je moet nog een hele dag ermee werken en denken en dan denk je toch van laten we er gewoon een goeie dag van maken.'

Hier wordt de respondent door zijn collega's, voor wie de discussie over Zwarte Piet veel dichterbij komt dan voor hem als witte man, effectief gevraagd om uit zijn comfortabele positie te komen waarin hij geen keuze hoeft te maken.

Vooraf tijdens de coronacrisis ervoeren mensen druk om een kant te kiezen

Wat vooral opviel in onze gesprekken over positioneringsdruk was dat de coronacrisis, en specifiek de vaccinatiediscussie, naar voren kwam als thema waarbij mensen een kant moesten kiezen. Dit had er deels mee te maken dat het hier niet alleen om een maatschappelijk debat ging, maar ook om de eigen gezondheid. Maar ook naast de persoonlijke afweging over vaccineren vertelden deelnemers dat ze het gevoel

hadden zich te moeten uitspreken over de eigen positie wat betreft de coronamaatregelen en zich te moeten verantwoorden over de keuze om zich wel of niet te laten vaccineren. Zoals we al opmerkten, heeft dat voor een aantal mensen tot conflicten of spanningen geleid in de eigen familiekring. Dit werd bij andere thema's minder beleefd. Dat kwesies rondom corona een uitzondering vormden, werd gerelateerd aan het gegeven dat deze iedereen raakten en daarmee ook voor iedereen dichtbij kwamen. In de praktisch opgeleide groep in Tilburg werd dit als volgt besproken:

A: 'Corona was nogal direct, daar was iedereen bij betrokken. Heel Nederland was erbij betrokken. En de rest: een onderwerp interesseert je wel of niet of het is niet zo belangrijk. Ik denk die corona, dat er zoveel omviel et cetera, daar was de hele Nederlandse bevolking bij betrokken, dus dan kreeg je die discussie veel sneller van wie wel en wie niet wilde.' (man, 69 jaar, Tilburg, groep t/m mbo)

(...)

B: 'Ja, maar daar werd je ook gedwongen onderhand dat je negatief moest denken over mensen die het niet deden.' (vrouw, 27 jaar)

C: 'Ja, bijna wel ja.' (vrouw, 65 jaar)

B: 'Zeg maar, mensen die niet gevaccineerd werden, dat was uitschot en dat werd ook een beetje zo gebracht.'

We komen straks nog terug op de ervaren morele afwijzing van mensen die zich niet lieten vaccineren. Wat hier belangrijk is, is de observatie dat iedereen door corona werd geraakt en daardoor een positie moest bepalen in de discussie. Dat is bij andere hete hangijzers, zoals stikstof, racisme of woningtoewijzing, minder het geval. De eerste deelnemer in het citaat hierboven vergeleek de coronacrisis expliciet met de discussie over Zwarte Piet en merkte op dat hij niet het gevoel had zich te moeten uitspreken over dat laatste. Dat onderwerp had minder impact, althans voor hem.

Tegelijk werd door een enkeling geopperd dat de coronadiscussie ook wel effect heeft gehad op de discussies op andere thema's. Zo zei één van de deelnemers in Amsterdam:

'Ik denk dat het [uiten van meningsverschillen] ook een beetje hoort bij deze tijd. Die woke-cultuur, cancel... Iedereen moet maar wat vinden, iedereen moet zijn mening delen. (...) En ik denk dat corona dat ook echt wel heeft versterkt. En dat inderdaad veel meer dat contrast tussen mensen wel steeds zichtbaarder werd. Ook in m'n eigen omgeving dat ik dacht... Ik zoek het altijd bij gelijkgestemden, maar door die discussie corona ga je ook wat meer afstand van elkaar nemen omdat je daarin gewoon van mening verschilt. Maar ja, het heeft met meerdere factoren te maken. Inderdaad media, maar ook gewoon een geest van deze tijd dat we over heel veel dingen nadenken en daar een visie op moeten hebben lijkt het wel.' (vrouw, 34 jaar, Amsterdam, groep hbo/wo)

Zorgen en ergernis over een beweging naar de uitersten

Tot dusver zagen we dat de Nederlanders die we hebben gesproken polarisatie vaak relateren aan een verslechtering van de dialoog, felheid in het debat en scherpe meningsverschillen. Ook zagen we dat er veel eensgezindheid is dat deze problemen zich in sterke mate in de (sociale) media en de politiek voordoen. Wat betreft de eigen levenssfeer lopen de ervaringen uiteen: de ervaren polarisatie verschilt per persoon en per onderwerp, en hangt samen met de mate waarin iemand persoonlijk wordt geraakt door een discussie. Wat bij al deze observaties meespeelt, is dat de respondenten een tendens zien waarbij de extremen steeds meer worden opgezocht. Ze zien dit duidelijk gebeuren in het publieke en politieke debat (zoals dat tot hen komt via de media) en soms meer en soms minder in ontmoetingen in hun persoonlijke leven. In wat volgt, gaan we dieper in op deze bevinding uit de gesprekken en de toelichtingsvragen. Deels gaat het bij die beweging naar de extremen om het al besproken toenemende zwart-witdenken en het steeds meer uit het

zicht verdwijnen van de gematigde middenmoot. Maar waar het de mensen die we hebben bevraagd vooral om gaat, is dat meningen in hun ogen extremer worden en vaak extremer worden geuit.

Ergernis over meningsuitingen die als extreem worden gezien

In zowel de antwoorden op de toelichtingsvragen als in de focusgroepen werd veel ergernis geuit over extreme uitingen. Mensen hebben het dan over een felle toon of een harde protestactie, maar ook over meningen die afwijken van de heersende opinie. Dit werd door sommigen verbonden aan groepen die wetenschappelijke kennis ontkennen, aanhangers van complottheorieën, tegenstanders van de coronamaatregelen, antivaxers, radicaal-rechtse politici, of groeperingen die zich antidemocratisch of racistisch uiten. Anderen hekelden juist mensen die actievoeren voor het klimaat, opkomen voor lhbtqi+-rechten of degenen die aandacht vragen voor racisme en de omgang met het koloniale verleden (door respondenten vaak aangeduid met het label ‘woke’). En een enkeling noemt de politiek in het algemeen.

Deze groepen worden genoemd wanneer we respondenten van onze enquête vragen een toelichting te geven op hun antwoord op de stelling ‘Er zijn mensen die ik ben gaan haten om de standpunten die zij innemen’ (zie ook [kader 3.1](#)). Hoewel voor verreweg de meeste mensen de term ‘haten’ te ver blijkt te gaan,¹⁶ geeft een groot deel wel aan dat zij zich (sterk) kunnen ergeren aan bepaalde mensen of opvattingen:

‘Ik kan gewoon niet begrijpen dat ze deze standpunten innemen als ze rationeel nadenken en waarom ze op bepaalde politici stemmen. Hatén is een groot woord, maar ik krijg wel een lichte aversie tegen deze mensen.’ (man, 40 jaar, hbo)

In meer algemene zin benoemen sommigen dat zij een hekel hebben aan mensen die hun mening opdringen. Een greep uit de antwoorden op de toelichtingsvraag:

‘Iemand haten om zijn/haar standpunt is nogal wat. Iedereen heeft recht op zijn/haar mening. Waar ik wel steeds moeilijker tegen kan is dat “wappies” of “woke” figuren hun waarheid als dé waarheid gaan verkondigen en dat andersdenkenden het maar met hun onderbouwing eens moeten zijn.’ (man, 41 jaar, hbo)

‘Er zijn mensen die alles flauwekul vinden over Corona en de oorlog in Oekraïne (...) en die proberen jou dan over te halen om ook zo te gaan denken.’ (vrouw, 55 jaar, vmbo)

‘Drammerige milieufriecken [sic], befehl ist befehl, gaan letterlijk over lijken, bedrijven sluiten en gedwongen uitroeien van de boerenstand, net zoals destijds de leerkrachten, doktoren en zorgkrachten (...).’ (man, 80 jaar, mbo)

In vrijwel alle gevallen werd de opvatting gedeeld dat het bij deze verondersteld extreme uitingen om relatief kleine groepen gaat die veel aandacht opeisen (en vaak ook krijgen) en die door hun standpunten de spanningen in de samenleving verscherpen. Dit laatste kwam duidelijk naar voren in de praktisch opgeleide focusgroep in Amsterdam:

A: ‘En die beweging die echt heel erg antiregering is, anti-establishment sowieso, die mensen die elke zondag gaan demonstreren.’ (vrouw, 55 jaar, Amsterdam, groep t/m mbo)

B: ‘Die 5G-wappies.’ (man, 34 jaar)

A: ‘Die zijn tegen alles en voor Rusland. Ik zeg niet dat het allemaal niet mag hè, dat moeten jullie allemaal zelf weten, mensen antivaxers en dit en dat, (...) ze willen ook een beetje een twee[dracht] zaaien heb ik het gevoel, willen een soort van...’

C: ‘Wrijving in de samenleving.’ (vrouw, 43 jaar)

Zorgen over polarisatie en verharding van het publieke debat

A: 'Wrijving brengen, of die brengen ze al, en ja, ik vind dat heel ongemakkelijk, ik vind dat niet fijn en er zijn natuurlijk wat politieke partijen die daar ook lekker op inspelen, anti-immigratie, anti dit, anti dat, antizwart, antiwit, antivrouwen, weet ik veel. Nee, ik vind dat... dat baart me wel zorgen. Ik had het meer tijdens corona, omdat toen zeker de antivaccinatie mensen en voor vaccinatie mensen dat die zo echt tegenover elkaar stonden, dacht ik van: nou weet je, we moeten echt allemaal even doen wat we zelf willen en elkaar even met rust laten, maar dat begint nu vind ik wat te verminderen.'

Wat in dit fragment ook opvalt, is dat de respondent die hier vooral aan het woord is zich niet alleen keert tegen opvattingen die niet in haar eigen straatje passen, maar tegen 'antigeluiden' in het algemeen. Deze moeite met protestgeluiden of activistische standpunten, ongeacht politieke kleur, zagen we ook elders, bijvoorbeeld hierboven bij de persoon die zowel – in zijn woorden – 'wappies' als 'woke-figuren' de maat nam.

Tegelijk zien we dat wat mensen als een afwijkende of zelfs extreme positie bestempelen ook afhangt van hun eigen opvattingen en de opvattingen waar ze het meest mee in aanraking komen in hun leven. Dit werd expliciet benoemd in Tilburg:

A: 'Kijk, jullie hadden het net over het Zwarte Piet gedoe en jullie hadden het over een kleine groep mensen. En ik zat dat gesprek te volgen en ik had zoiets van oh, dat is die kleine groep die nog wil dat Zwarte Piet blijft. En uiteindelijk kom ik tot de conclusie dat jullie die kleine groep bedoelden die wil dat Zwarte Piet weggaat. Maar ik zit in die andere groep en in die andere bubbel en in mijn bubbel wil iedereen Zwarte Piet weg en is het nog maar een klein groepje die wil dat hij blijft.' (vrouw, 36 jaar, Tilburg, groep t/m mbo)

B: 'Ja, dat is ook leeftijdgebonden.' (vrouw, 65 jaar)

A: 'Dus je maakt ook gewoon je eigen kring van mensen die toch over het algemeen..., waar je een mening mee deelt. En dan kom je het veel minder snel tegen, dan wanneer je bijvoorbeeld op social media en je komt op een pagina van de NOS, ja, alles en iedereen reageert daarop. Uit hele andere bubbels dan waar je zelf in zit, dus dat kom je op een andere manier tegen.'

Moeite met protestacties die anderen overlast bezorgen

De deelnemers in de focusgroepen uiten ook sterke zorgen over protestacties die volgens hen steeds harder worden, zoals de recente boerenprotesten, zeker wanneer er geweld wordt gebruikt. Opmerkelijk is dat velen ook aangeven dat acties te ver gaan wanneer ze anderen veel overlast bezorgen. Zo noemt een enkeling ook de stakingen van het NS-personeel, waardoor enige dagen het gehele treinverkeer stillag. Een deelnemer in Tilburg verwoordt het als volgt:

'Vroeger als ze gingen staken, dan trokken ze erop uit en dan hadden ze spandoeken: wij zijn tegen. Noem maar op. Maar tegenwoordig zeggen ze: we leggen de boel plat, klaar. Er rijdt geen bus, geen trein, niks meer.' (man, 67 jaar, Tilburg, groep t/m mbo)

Dergelijke acties, zo redeneren verschillende gesprekspartners, verminderen de steun voor de soms terechte protesten, omdat ze een grote groep duperen. Een fragment uit de discussie onder theoretisch opgeleiden in Amsterdam:

A: 'Kijk naar de boeren die asbest op de snelweg deponeren en auto's slopen, ik vind dat ook niet normaal. Dat ik zoiets heb van: op het moment dat je... Ja, ik heb alle begrip voor ze. Ik snap dat het ze heel moeilijk wordt gemaakt met dat hele stikstofgebeuren. Maar aan de andere kant heb ik ook zoiets van: je kan het ook op een normale manier doen.' (man, 40 jaar, Amsterdam, groep hbo/wo)

B: 'Ja, de sympathie wordt zo verspeeld ja.' (man, 64 jaar)

Zorgen over polarisatie en verharding van het publieke debat

A: 'En op het moment dat jij op deze manier om aandacht vraagt, dan wordt Nederland als... de mensen zeg maar, de rest van Nederland die wordt dan heel snel moe van je.'

Moderator: 'Ja, helder.'

C: 'Maar dit is dus al een stukje polarisatie wat mij betreft, want dit zijn waarschijnlijk gewoon één of twee boeren geweest die asbest neerleggen. En honderden, duizenden boeren hebben dat niet gedaan. Dus meteen heb je zo'n beeld van: o, de boeren hebben dit gedaan. Weet je wel?' (vrouw, 50 jaar)

A: 'Nou ja,...'

C: 'Dus het komt ook een beetje door hoe het in de media gebracht wordt. Media is natuurlijk ook... die stookt dat ook aan, dat polariseren.'

We komen straks terug op de rol van de media die hier wordt genoemd. Wat een aantal deelnemers in de focusgroepen verder oppert, is dat mensen het idee lijken te hebben dat wanneer ze maar hard genoeg van zich laten horen, ze hun zin wel krijgen. Overigens relativeert een enkeling het beeld dat acties harder worden: op de vraag of conflicten heftiger worden, merkt een deelnemer in Tilburg op dat er vroeger ook al heftige acties waren, zoals de treinkaping bij De Punt in 1977.

Mensen met een afwijkend standpunt kunnen zich weggezet voelen

De breed gedeelde afkeer jegens verondersteld extreme opvattingen uit zich nog op een andere manier, vanuit de ontvangende kant zagezegd. Mensen met opvattingen die als extreem of afwijkend worden ervaren, omdat ze niet stroken met de heersende opinie, kunnen het gevoel krijgen dat ze al snel in een bepaald hokje worden geplaatst of worden 'weggezet'. De deelnemers van de focusgroepen erkenden dat dit sentiment kan bestaan bij bepaalde groepen, zoals mensen die zich niet hebben laten vaccineren. Een aantal gaf ook aan dit zelf te ervaren. Zo ontstond in de theoretisch opgeleide groep in Tilburg de volgende discussie naar aanleiding van de vraag welke groepen er tegenover elkaar staan:

A: 'Ik maak het zelf ook mee, gevaccineerd en niet-gevaccineerd. Ik ben zelf niet gevaccineerd.

Daar heb ik m'n redenen voor, ik ben geen wappie, ik sta niet achter complottheorieën enzo.

De reden is dat ik op de griep prik niet goed reageer, dat is dezelfde familie, dus dat is één reden.

En ik vind die vaccins veel te snel ontwikkeld, want normaal moeten ze één keer in de zes maanden een veiligheidsrapport afgeven aan de overkoepelende organisatie. En deze moet iedere maand een rapport indienen, dus dat wil zeggen dat ze toch nog niet helemaal zeker zijn of het goed is of niet.' (man, 67 jaar, Tilburg, groep hbo/wo)

Moderator: 'U hoeft zich zeker niet te verantwoorden tegenover mij hoor.'

A: 'Nee nee, maar ik geef even aan waarom, dus niet omdat ik in complotten of zo... Kijk, toen wij op reis gingen naar Cuba...'

B: 'Het feit dat u zich nu verantwoordt, zegt eigenlijk al genoeg toch?' (vrouw, 26 jaar)

A: 'Nee, ik antwoord me niet, ik geef even de achtergrond.'

C: 'Maar dat is misschien wel een ding, dat mensen inderdaad snel... Ik ben ook niet gevaccineerd maar je wordt wel snel in een hoek gezet. Iedereen heeft daar z'n eigen redenen voor, maar misschien denken mensen dan gelijk van, jij hoort misschien bij een bepaalde politieke hoek of zo, en dan word je zo weggezet. Ik weet niet waardoor dat komt, maar je merkt dat wel een beetje in de samenleving.' (man, 25 jaar)

De laatste deelnemer voelt zich in 'een bepaalde politieke hoek' gezet vanwege zijn keuze om zich niet te laten vaccineren. Bij de eerste deelnemer lijkt het, zoals in de groep zelf werd opgemerkt, veelzeggend dat hij als ongevaccineerde het gevoel lijkt te hebben zich te moeten distantiëren van complotdenkers.

Tijdens de focusgroepen werden de deelnemers bij bepaalde vragen uitgenodigd om notities te maken. Eén van de leden van de theoretisch opgeleide groep in Amsterdam schreef daarbij op: 'Ik voelde me als "wappie" niet echt genoeg op m'n gemak om ervoor uit te komen.' Dit zegt iets over de morele afwijzing die

mensen kunnen ervaren vanwege hun keuze om zich niet te laten vaccineren (de sfeer in deze groep was overigens ook behoorlijk direct). Het gebruik van ‘wappie’, dat we ook bij de deelnemer in Tilburg zagen, is veelzeggend. Het wijst erop dat ongevaccineerden, vanwege hun van de meerderheid afwijkende keuze of standpunt, het gevoel hebben te worden gereduceerd tot een stereotype: een vastomlijnde categorie mensen die (vaak onterecht) bepaalde eigenschappen krijgt toebedeeld (Van Es 2016: 11).

In de praktisch opgeleide groep in Tilburg kwam het categoriseren van personen, en de morele afwijzing die daarmee gepaard kan gaan, naar voren in een uitwisseling over ‘woke-zijn’:

Moderator: ‘Zijn er meer onderwerpen waarvan jullie zeggen van ja, dat zijn nou maatschappelijke kwesties waarin we zien dat mensen meer tegenover elkaar komen te staan of dat er sprake is van negatieve gevoelens.’

A: ‘Ja, het woke-gebeuren een beetje, hè.’ (man, 58 jaar, Tilburg, groep t/m mbo)

(...)

A: ‘Ja, als je, zeg maar, een iets andere mening hebt als sociaal wenselijk is, dat je dan eigenlijk al gecanceld wordt of... Ik heb zelf geen sociale media, zeg maar. Maar als je dat af en toe hoort dat ze dan helemaal afgemaakt worden, dan denk ik van Jezusmina, daar snap ik echt helemaal niks van.’

B: ‘Ik doe daar ook niet aan mee, aan heel dat Facebookgebeuren en die toestanden.’

(man, 67 jaar)

(...)

C: ‘Ik denk dat mijn opvattingen juist woke zijn en ik ken de negatieve benaming daarvan inderdaad wel. Dus ik zit net aan de andere kant van die ervaring. Het is niet dat ik mensen ga cancelen of iets dergelijks, maar op het moment dat je daadwerkelijk opkomt voor minderheden, dan word je al meteen neergezet als woke. En dat heeft ook gewoon een bijmaak. Dus wij zitten precies aan de andere kant van de medaille, maar volgens mij...’ (vrouw, 36 jaar)

Bij de laatste deelnemer zie je weer hoe mensen met een uitgesproken mening, zeker als die mening als activistisch wordt gezien, met stereotypes of labels te maken kunnen krijgen, in dit geval ‘woke’ (een label dat zij trouwens ook voor zichzelf gebruikt, maar dan met een positieve connotatie). Daartegenover vindt haar gesprekspartner op zijn beurt dat mensen met niet ‘sociaal wenselijke meningen’ met heftige afwijzing worden geconfronteerd. Ook in de toelichtingen op de enquêtevraag over het conflict tussen mensen met verschillende politieke opvattingen stelt een aantal mensen dat er weinig ruimte is voor afwijkende meningen.

‘Zie coronamaatregelen, je mag geen andere mening hebben anders wordt je gelijk neergezet als “wappie”. Respect voor de mening van de ander, of de ander in zijn waarde laten, bestaat niet meer.’ (vrouw, 44 jaar, hbo)

‘Je merkt het overal in de maatschappij. Cancelling, woke, framing. Een minderheid die bepaalt voor de rest. Je mag geen mening meer hebben en moet aanhanger worden van het klimaatgeloof, woke geloof etc. om nog mee te tellen. Je wordt uitgelachen als je een afwijkende mening hebt.’ (man, 70 jaar, havo/vwo)

Dit gevoel van een gebrek aan ruimte voor afwijkende meningen lijkt onder de respondenten het meest te spelen bij mensen die moeite hebben met de coronamaatregelen en vaccinaties, of met thema’s als de klimaatcrisis en antiracisme.

Harde toon vooral gezien bij kleine groep, maar zorgen over groei van die groep

Hierboven bespraken we de zorgen en ergernis van Nederlanders over in hun ogen extreme uitingen in het debat. We zagen al dat mensen dan vaak aan specifieke groepen denken, die zich in het maatschappelijk debat profileren met (soms scherpe) standpunten die afwijken van de gangbare opinie. Ze hebben het dan bijvoorbeeld over critici van coronabeleid en vaccinaties, complotdenkers, radicaal-rechtse politici, protesterende boeren, klimaatactivisten of antiracisten.

Dit roept de vraag op of de ervaren polarisatie in de samenleving misschien niet zozeer gebaseerd is op een splijting van de gehele samenleving als op een ontwikkeling waarbij kleine groepen zich nadrukkelijk(er) manifesteren in het publieke debat, al dan niet met een felle of harde toon? Zouden we zelfs van radicalisering van kleine groepen kunnen spreken (vgl. ook Boutellier 2021)?

In de focusgroepen hebben we verkend in hoeverre heftige meningsverschillen en de harde toon waarmee die gepaard kunnen gaan vooral bij kleinere groepen werd gezien. De deelnemers vonden het veelal lastig om zich hierover uit te spreken. Toch leek het gevoel te overheersen dat het vooral gaat om kleinere groepen, die veel aandacht krijgen. De veronderstelling bij de meeste respondenten was dat de meerderheid genuanceerder is. Zo wordt er bijvoorbeeld op gewezen dat slechts een klein deel van de boeren aan de harde acties heeft meegedaan, tegenover de ‘zwijgende meerderheid’ van andere boeren. Verschillende deelnemers merkten op dat die kleine groepen soms groter lijken dan ze zijn door de aandacht die ze krijgen in de media en sociale media (we zagen dat hierboven al in de discussie over de boerenprotesten in de theoretisch opgeleide groep in Amsterdam). In de groepen wordt over het algemeen veel gewezen naar de (sociale) media en de politiek als plekken waar de felste discussies en verharding van het debat plaatsvinden. In de politiek gaat het volgens de gesprekspartners dan vooral om bepaalde politici, vooral aan uiterst rechtse zijde.

Deelnemers van de focusgroepen zien de hardere toon en hardere uitingen dus vooral bij kleine groepen. Wel spraken verschillende gesprekspartners de zorg uit dat die kleine groepen groter kunnen worden. Dit komt volgens hen door achterstelling, toenemende armoede of de opkomst van sociale media. In Amsterdam werd dit als volgt besproken:

A: ‘Ja, maar ik denk wel dat die kleinere groepen wel groter worden hoor, want als je allemaal nu ziet met dat alles omhooggaat, op een gegeven moment redden mensen het niet meer.’

(vrouw, 43 jaar, Amsterdam, groep t/m mbo)

Moderator: ‘Dus je bedoelt de prijsstijgingen.’

A: ‘Ja en als je één of andere groepering hebt, één of andere groep die echt voor je belangen opkomt, nou op een gegeven moment uit de nood denk ik dan, ga je daarop aansluiten, denk ik dan. Dus die groepen blijven niet klein denk ik.’

(...)

Moderator: ‘Hoe kijkt de rest daartegenaan?’

B: ‘Ja, ik snap wel wat ze bedoelt ja.’ (vrouw, 43 jaar)

C: ‘Nou ja dat is wat ik dus ook al zei net met dat nationaalsocialisme, dat is wel een ding. Wat ik wel zie gebeuren inderdaad als er zoveel armoede komt.’ (vrouw, 55 jaar)

D: ‘Ja, dan wordt het wel groter denk ik ja.’ (man, 49 jaar)

(...)

A: ‘Ja en je moet zelf in actie komen, want je kan niet wachten op de regering, want die doet geen moer voor je, klaar, dus ja nee maar zo is het, dus op een gegeven moment moet je zelf wat.’

In Tilburg wijzen de gesprekspartners erop dat kleine groeperingen gemakkelijker medestanders weten te vinden dankzij de huidige communicatiemiddelen:

A: 'Ik denk ook dat het kleine groepen zijn. Wat jullie zeiden van, het begint bij een individu, maar individuen vinden elkaar steeds makkelijker omdat de communicatiemiddelen er gewoon op vooruitgaan.' (vrouw, 26 jaar, Tilburg, groep hbo/wo)

B: 'Ja, net zoals zo'n Willem Engel hè.' (vrouw, 68 jaar)

A: 'En dan vormt zich automatisch weer een grotere groep denk ik.'

C: 'Hij zoekt medestanders inderdaad.' (man, 41 jaar)

B: 'En zo'n Willem Engel begon met dat vaccineren maar naderhand is hij op allerlei andere onderwerpen gesprongen, gewoon maar...'

A: 'Ja, dat is een voorbeeld denk ik, maar er zijn er veel meer.'

Harde uitingen: een roep om gehoord te worden?

Hierboven bleek al dat in de focusgroepen de zorg naar boven kwam dat kleine groepen die een harde toon bezigen, kunnen groeien door achterstelling. Breder gesteld is een terugkerend thema in de gesprekken dat mensen die achterstelling ervaren, of het gevoel hebben te worden benadeeld, wel harder moeten roepen om gehoord te worden. Dit wordt zowel betrokken op mensen die in de financiële problemen komen, als op mensen die het gevoel hebben te worden weggezet, bijvoorbeeld als 'wappies'. De deelnemers wijzen erop dat mensen gezien, gehoord en gerespecteerd willen worden:

Moderator: 'En welke groepen zijn dan verantwoordelijk voor de hardere toon? (...)'

A: 'Ik denk de mensen die zich benadeeld voelen. En dat kan dan over van alles zijn.' (vrouw, 26 jaar, Tilburg, groep hbo/wo)

B: 'Onzekerheid.' (vrouw, 68 jaar)

A: 'Onzekerheid, mensen die vroeger zelf misschien benadeeld of gepest zijn, mensen die in armoede leven, mensen die worden gehinderd in hun leven door bijvoorbeeld coronamaatregelen, dat soort type mensen denk ik.'

Dit werd ook gekoppeld aan een gevoeld gebrek aan autonomie, het gevoel dat je je lot niet in eigen handen hebt. Op de vraag waar men vooral meningsverschillen ziet die tot conflicten kunnen leiden, antwoordde één van de deelnemers in de theoretisch opgeleide groep in Amsterdam:

'Ik had vooral politieke kwesties. Alles wat mensen als gebrek aan autonomie voelen, als ze niet over hun eigen dingen kunnen beslissen zoals coronaregels of zoals die boeren met hun land dat wordt afgepakt, ik denk dat daar de meeste frustraties vandaan komen, als mensen niet zelf kunnen beslissen maar er voor ze wordt besloten door Den Haag. (...) Zoals zo'n hotel [waar asielzoekers worden opgevangen], dat mensen niet zelf kunnen kiezen of ze dat willen maar het wordt gewoon opgelegd, dat roept veel frustratie bij mensen op.' (vrouw, 25 jaar, Amsterdam, groep hbo/wo)

Een deelnemer in de theoretisch opgeleide groep in Tilburg wees op de rol van emancipatiebewegingen. Minderheden gaan zich volgens haar meer uitspreken, waar sommige mensen moeite mee hebben:

'Ik denk dat mensen steeds meer durven te uiten wie ze zijn en dat andere mensen die het normale gewend zijn daar een beetje van schrikken. Bijvoorbeeld om te zeggen dat getinte mensen moeite hebben met de geschiedenis van Nederland, om daar even op in te haken, dat mensen zich daarover eindelijk durven te uiten (...) En dat is ook hetzelfde als... Als je bijvoorbeeld een transgender bent, dat je daar echt voor uit durft te komen. En dat zie je ook steeds meer en dat zijn we denk ik met z'n allen niet gewend vanuit vroeger. Ik ben nog niet zo heel lang op deze aarde maar dat is mijn perceptie.' (vrouw, 26 jaar, Tilburg, groep hbo/wo)

Zorgen over polarisatie en verharding van het publieke debat

Voor de gesprekspartners in de focusgroepen kunnen de hardere stemmen in het maatschappelijk debat dus samenhangen met een roep om gehoord te worden, met groepen die een gebrek aan autonomie ervaren of juist met de reacties van mensen uit de meerderheidsgroep op minderheden die zich meer uitspreken. Anders gezegd, de harde uitingen van kleine groepen zijn op zijn minst deels verbonden met achterstelling en het streven om die achterstelling in te halen.

In de focusgroepen worden hier ook oplossingsrichtingen voor aangedragen. In Amsterdam wijst een deelnemer aan de ene kant op de verantwoordelijkheid van de media om die harde stemmen niet uit te vergroten en aan de andere kant op de taak van de overheid om met de betreffende groepen in dialoog te blijven:

‘Die krijgen natuurlijk relatief veel aandacht en het wordt ook uitvergroot in de media, en dan mag je hopen dat het niet een soort van selffulfilling prophecy gaat worden waardoor je een soort van vliegwieleffect krijgt, dat het belangrijker wordt naarmate het meer aandacht krijgt. In die zin is het misschien ook wel de verantwoordelijkheid van de media om daar prudent mee om te gaan. Aan de andere kant mag je het natuurlijk ook niet verwaarlozen. En ik denk ook dat het voor de overheid heel belangrijk is om in dialoog te blijven met al die bevolkingsgroepen, ook met mensen die om zeer respectabele redenen geen vaccinatie willen, daar zul je ook iets mee moeten. En met bepaalde dingen zal het consequenties hebben voor wat die mensen wel of niet mogen, maar dat moet je wel heel goed kunnen uitleggen.’ (man, 64 jaar, Amsterdam, groep hbo/wo)

Ook in de praktisch opgeleide groep in Tilburg wordt gesteld dat er een taak voor de overheid ligt:

‘Ja, ik denk ook dat heel veel mensen zo schreeuwen omdat ze zich niet gehoord voelen. En dat ze niet gezien worden. Misschien dat het een optie zou zijn als er bijvoorbeeld van die referenda en dergelijke komen. Dat mensen ook daadwerkelijk hun mening kunnen geven. Want nu is het een kwestie van je stemt eens in de vier jaar op een partij en daar moet je het vervolgens mee doen. Dan heb je niets meer te zeggen. Ik denk dat als mensen meer gehoord zouden worden of betrokken bij bepaalde beslissingen, dat ze minder de neiging hebben om continu te moeten schreeuwen om gehoord te worden.’ (vrouw, 36 jaar, Tilburg, groep t/m mbo)

Zoals in deze citaten naar voren komt, denken de gesprekspartners dat vooral de overheid en de media een taak hebben in het terugdringen van de verharding in het debat. Extreme standpunten dienen niet te veel uitvergroot te worden (door de media), maar groepen die zich benadeeld voelen, moeten wel gehoord worden (door zowel media als overheid). In [kader 3.2](#) bespreken we wat er in de wetenschappelijke literatuur bekend is over oplossingen, specifiek om de afkeer en het vijanddenken tussen mensen met verschillende politieke opvattingen te doorbreken.

Kader 3.2 Oplossingsrichtingen om het vijanddenken tussen politieke tegenstanders te doorbreken

Eelco Harteveld (Universiteit van Amsterdam)

In de groepsgesprekken kwam de affectieve dimensie van polarisatie naar voren, de afkeer van of vijandigheid tegenover anderen vanwege een (politiek) meningsverschil. Is deze vijandigheid eigenlijk altijd een probleem? Tegenstellingen horen immers bij de democratie en politiek kan niet zonder conflict. Ook de gevolgen van affectieve polarisatie hoeven niet altijd onwenselijk te zijn. Zo is er onderzoek dat vindt dat het vijanddenken mensen bij de politiek betreft en ze naar de stembus trekt (Ward en Tavits 2019; Harteveld en Wagner 2022). Toch overheersen de zorgen over de negatieve gevolgen van affectieve polarisatie. Zo zijn er aanwijzingen dat affectieve polarisatie schadelijk is voor de sociale cohesie en het functioneren van de democratie. Studies (vooral in de Verenigde Staten) laten zien dat affectieve polarisatie leidt tot vermijding van politieke tegenstanders in allerlei alledaagse situaties, zoals bij het vormen van vriendschappen en relaties, bij de keuze voor een nieuwe woonplaats, en zelfs bij het selecteren van medewerkers tijdens sollicitaties (Iyengar et al. 2019). Op die manier worden politieke tegenstellingen ingebakken in het sociale weefsel van de samenleving. Affectieve polarisatie lijkt ook samen te gaan met verminderde steun voor democratische waarden en het accepteren van ondemocratisch gedrag van politici (McCoy en Somer 2019; Kingzette et al. 2021), hoewel het bewijs daarvoor wisselend is (Voelkel et al. 2021; Broockman et al. 2022). Affectief gepolariseerde burgers staan ook minder open voor tegenargumenten en samenwerking (Strickler 2018; Finkel et al. 2020).

Vanwege deze negatieve gevolgen van affectieve polarisatie is er ook veel onderzoek naar mogelijke interventies om deze vorm van polarisatie tegen te gaan. We bespreken hieronder wetenschappelijke literatuur waarbij het gaat om oplossingen voor affectieve polarisatie op individueel niveau, dat wil zeggen: om vijandige denkbeelden van mensen over andersdenkenden weg te nemen. Een recente overzichtsstudie heeft in kaart gebracht op welke manieren (bovenmatige) spanningen tussen politieke tegenstanders kunnen worden verminderd. De auteurs maken onderscheid tussen oplossingen op het niveau van denkbeelden, interacties en instituties (Hartman et al. 2022).

Op het niveau van denkbeelden kan polarisatie worden tegengegaan door misverstanden over politieke tegenpolen weg te nemen en het gemeenschappelijke te benadrukken. Mensen zijn geneigd te denken in stereotypen: we zien politieke tegenstanders als extremer en meer verschillend van onszelf dan daadwerkelijk het geval is (Busby et al. 2021). Het verschaffen van correcte informatie over de standpunten of sociale samenstelling van de groep politieke tegenstanders vermindert antipathie (Ahler en Sood 2018). Ook het benadrukken van gemeenschappelijke interesses (zoals sport) of identiteiten (bijvoorbeeld een nationale identiteit) vermindert spanning tussen politieke tegenpolen (Levendusky 2018), hoewel dit juist ook weer andere groepen kan buitensluiten.

Op het niveau van relaties richten de meeste studies zich op het in contact brengen van politieke tegenstanders. Veel maatschappelijke organisaties houden zich hiermee bezig, ook in Nederland (De Jong 2022). In gesprek gaan met politieke tegenstanders leidt vaak tot meer begrip (Levendusky en Stecula 2021; Santoro en Broockman 2022), hoewel het in sommige gevallen ook averechts kan werken (Wojcieszak en Warner 2020). Een gesprek werkt het beste als deelnemers worden aangemoedigd zich in de ander te verplaatsen (Kalla en Broockman 2021).

Interventies op het niveau van relaties en denkbeelden werken goed op kleine schaal bij individuen (en in de context van een experiment), maar zijn behoorlijk intensief om samenlevingsbreed toe te passen. Daarom kijken we tot slot naar mogelijke oplossingsrichtingen op het niveau van instituties. Voorstellen in die categorie richten zich op de toon in het publieke debat en het hervormen van politieke instituties (Hartman et al. 2022). Een studie laat zien dat als politici de inhoudelijke meningsverschillen benadrukken zonder daarbij een vijandige toon te gebruiken, dit tot minder affectieve polarisatie onder hun aanhangers leidt (Huddy en Yair 2021). Journalisten kunnen ook een depolariserende rol spelen door de motivatie, strategieën en campagnetactieken van politici explicieter te beschrijven (Zozner et al. 2021) en door te voorkomen dat ze de samenleving als gepolariseerder afschilderen dan zij daadwerkelijk is (hetgeen kan leiden tot meer polarisatie; Ahler 2014). Tot slot zouden de algoritmen van sociale media, die een rol spelen in het aanjagen van affectieve polarisatie, kunnen worden hervormd om het vormen van echokamers te voorkomen en een betekenisvol publiek debat te stimuleren (Dobber 2022). Die rol moet echter ook weer niet overdreven worden (Arora et al. 2022): online omgevingen zijn over het algemeen niet zo homogeen en niet zo belangrijk voor politieke meningsvorming als vaak gedacht wordt. Sociale media en de gebruikte algoritmen kunnen een katalysator zijn, maar het zijn vooral burgers met meer uitgesproken opvattingen die veel tijd doorbrengen op sociale media (Harteveld 2022).

Slot: wars van conflict

We begonnen dit hoofdstuk met een puzzel: Nederlanders maken zich al jaren zorgen over toenemende polarisatie, maar uit verschillende onderzoeken blijkt dat er in de afgelopen decennia geen eenduidige maatschappijbrede polarisatietrends te ontwaren zijn. In die onderzoeken wordt onder polarisatie verstaan dat meningen steeds meer uit elkaar komen te liggen, groepen met verschillende opvattingen tegenover elkaar komen te staan en mensen negatiever worden over andersdenkenden. Als daar geen duidelijke aanwijzingen voor zijn, waarom hebben mensen dan toch het idee dat polarisatie toeneemt? Waar maken zij zich precies zorgen over, wat verstaan ze onder polarisatie en waar zien ze het gebeuren?

In de groeps gesprekken en antwoorden op toelichtingsvragen komen in dit verband drie centrale thema's naar voren: 1) mensen ervaren een verslechtering en verharding van het debat, 2) ze zien dit vooral in de media en de politiek; de ervaringen in de eigen, directe leefomgeving zijn diffuser en 3) veel mensen ergeren zich aan in hun ogen extreme uitingen en meningen. In dit slot reflecteren we op deze bevindingen.

Mensen denken bij polarisatie aan extreme uitingen en verslechtering van het debat

Ten eerste gaan we in op wat er onder polarisatie wordt verstaan. De Nederlanders die we hebben bevraagd, gebruiken die term op allerlei manieren en veel losser dan in de meeste wetenschappelijke literatuur. Als de respondenten praten over polarisatie of toenemende meningsverschillen, gaat het hen er lang niet altijd om dat standpunten van alle Nederlanders meer uit elkaar komen te liggen. Vaak hebben zij het vooral over de verharding en de toon van het debat: men luistert niet meer naar elkaar, graaft zich in in het eigen gelijk en toont weinig respect in de dialoog. Daarnaast hebben de mensen die we hebben gesproken het veel over in hun ogen felle en extreme uitingen. Hoewel zij deze kwesties vaak als een algemene tendens beschrijven, blijken velen ze bij doorvragen het sterkst in de politiek en (sociale) media te zien. Kort gezegd, mensen denken bij polarisatie dus veelal niet aan groeiende onenigheid tussen Nederlanders in het algemeen, maar aan een verharding en verslechtering van het debat, vooral in de politiek en de media, en aan kleine groepen met vermeend extreme standpunten. Dat is het antwoord op de puzzel waarmee we begonnen.

Dit antwoord roept wel nieuwe vragen op, bijvoorbeeld over de mate waarin die polarisatie nu ook in de eigen, directe omgeving wordt ervaren. Dit blijkt af te hangen van wie je het vraagt en waarover het gaat. Hoewel veel respondenten zeggen dat ze de verharding en verscherping minder in hun eigen omgeving ervaren of het uit de weg kunnen gaan, komt het soms wel degelijk dichtbij. Dit blijkt vooral het geval wanneer mensen persoonlijk geraakt worden door een thema. Het is in dit opzicht tekenend dat veel deelnemers aan de focusgroepen de coronacrisis, en met name de vaccinatiekwestie, als voorbeeld noemen van een gepolariseerde discussie waar ze zich moeilijk aan konden onttrekken. Maar de gepolariseerde discussie kan voor bepaalde groepen ook op andere thema's dan corona persoonlijk worden. Het debat over bijvoorbeeld lhbtq+-rechten, racisme, de islam of stikstof kan heel dichtbij komen wanneer mensen zelf het onderwerp van discussie zijn. Daarentegen kunnen mensen in een meerderheidspositie het zich vaak gemakkelijker permitteren om zich niet uit te spreken over dergelijke thema's.

Ongeduld voor (vermeend) afwijkende of radicale standpunten

Als het gaat om de afkeer van extreme uitingen, dringt zich de vraag op wanneer een standpunt of meningsuiting als extreem of radicaal wordt ervaren. In dit hoofdstuk zagen we dat het soms gaat over standpunten die sterk afwijken van de eigen mening, soms over standpunten die afwijken van de norm. Het kan gaan om uitersten in het debat, om mensen die een uitgesproken opvatting vóór of tegen een bepaalde kwestie hebben. Soms lijkt de aversie over de vorm te gaan: geweld en het veroorzaken van overlast worden afgekeurd. Maar ook demonstreren, protesteren of het verstoren van de status quo gaat sommigen al te ver, al blijkt uit eerder onderzoek dat deze afkeer vaak samenhangt met het eigen standpunt over de kwestie waarover het protest gaat (Den Ridder en Dekker 2020).

Algemeen gesteld zien we in dit onderzoek een zeker ongeduld voor actief uitgedragen standpunten die (ver) afwijken van wat als de norm of de status quo wordt gezien. Dit kan bijvoorbeeld gaan om mensen die zich publiekelijk tegen de coronamaatregelen uitspreken, maar ook om Nederlanders van kleur of

lhbtiq+'ers die nadrukkelijk hun rechten of door hen ervaren discriminatie aankaarten. De respondenten uiten vooral afkeer van mensen die in hun ogen een radicaal standpunt innemen, oftewel een uiterste positie in het maatschappelijk debat. Dat sentiment kwam sterker terug dan afkeer van tegengestelde politieke opvattingen op zich. Met andere woorden, mensen lijken radicalisme vaak niet te accepteren. Ook lijkt men weinig begrip te hebben voor diegenen die dat (gepercipieerde) radicale gedachtegoed actief uitdragen; dan ben je al snel een drammer of iemand die de eigen mening opdringt.

In dit verband stelt Verkoren dat de ruimte voor radicaal gedachtegoed in Nederland vaak ontbreekt. Ze wijst op een hedendaagse tendens, zeker in overheidsbeleid, om radicale denkbeelden te willen bestrijden en daarmee 'buiten de samenleving' te plaatsen (Verkoren 2021: 220). Echter, stelt Verkoren, die denkbeelden kunnen een belangrijke rol spelen in maatschappelijke vooruitgang: 'Ideeën als het vrouwenkiesrecht en de achturige werkdag waren ooit ook radicaal, maar door activisme en discussie zijn ze mainstream geworden' (idem: 220). Bovendien leidt volgens haar juist het onderdrukken van bepaalde denkbeelden tot verdere radicalisering en soms zelfs tot geweld. Dit betekent echter niet dat we elk radicaal gedachtegoed moeten accepteren. Verkoren pleit ervoor de grens te trekken bij meningsuitingen die oproepen tot geweld (idem: 222-223): die dienen bestreden en bestraft te worden. Hetzelfde kan gesteld worden voor uitingen waarbij groepen mensen gediscrimineerd worden of waarbij grondrechten of fundamentele vrijheden worden aangetast. De vraag waar de grens precies ligt, raakt aan het debat over vrijheid van meningsuiting en het demonstratierecht.

Oplossingsrichtingen voor politiek, media en samenleving

Tot slot, polarisatie kan negatieve gevolgen hebben voor de samenleving. Het kan onder andere bijdragen aan het vermijden van andersdenkenden, gebrek aan begrip voor andere opvattingen en de acceptatie van ondemocratisch gedrag van politici (zie [kader 3.2](#)). En ook het *beeld* dat de samenleving sterk gepolariseerd is, los van de vraag hoe terecht dat beeld is, kan negatieve effecten hebben en affectieve polarisatie versterken (Dekker en Den Ridder 2022: 70). Dus, hoewel de gevolgen van polarisatie niet altijd negatief zijn en volledige consensus vanuit democratisch perspectief geen doel op zich is, is het wel van belang te voorkomen dat de verschillen tussen de polen te groot worden of groter worden gemaakt dan ze zijn. Zowel de politiek, de media als de samenleving zelf kunnen hieraan bijdragen.

Voor de politiek geldt dat het belangrijk is dat in het politieke debat gelet wordt op de toon. Politici zouden meer regie kunnen nemen op het inhoudelijke, politieke debat (vanuit politieke waarden en idealen) en minder vijandigheid jegens politieke tegenstanders kunnen tonen. Daarnaast leggen politici die benadrukken dat er sprake is van scherpe tegenstellingen en polarisatie soms een vergrootglas op verschillen die er weliswaar zijn, maar die de werkelijkheid niet altijd even accuraat beschrijven. Daarmee vergroten ze de verschillen alleen maar uit. Zowel media als politiek doen er goed aan om niet alles meteen polarisatie te noemen. Verschillen in meningen en opvattingen zijn er immers altijd en zoals gezegd kan de sterke perceptie dat er veel polarisatie is, op zichzelf ook weer affectieve polarisatie aanwakken. Dat is een opdracht aan journalisten, maar ook aan andere actoren in het publieke debat, zoals politici en wetenschappers. Media kunnen specifiek bijdragen aan het verminderen van polarisatie door meer verslag te doen van de inhoud en zich minder te richten op de toon van het debat. Het kan daarnaast constructief zijn om niet alleen de uiterste meningen aan het woord te laten. Door ruimte te geven aan mensen die twijfelen, het niet weten of een genuanceerd standpunt hebben, wordt het beeld van tegenstellingen bijgesteld. Op die manier wordt voor burgers duidelijk dat het land niet bestaat uit twee kampen die elkaar de tent uit vechten.

Het ongemak dat mensen ervaren bij scherpe standpunten die afwijken van de norm en die daarmee de status quo ter discussie stellen, zegt daarnaast mogelijk iets over de hoge eisen die mensen stellen aan het samenleven. De gedachte lijkt dan te zijn dat je alleen vreedzaam kunt samenleven als je het met elkaar eens bent, met elkaar in harmonie verkeert en geen scherpe conflicten ervaart (Ter Avest et al. 2010; Duyvendak 2017). Misschien is het zo dat burgers die in tijden van relatieve stabiliteit gewend zijn geraakt aan consensus, moeilijk overweg kunnen met (in hun ogen nieuwe) splijtende vraagstukken, tegengestelde visies en minderheidsgroepen die zich nadrukkelijker manifesteren dan eerder. Maar er zullen in een

samenleving altijd tegengestelde ideeën bestaan, mensen zullen het vaak oneens zijn en daarbij horen ook scherpe uitingen en botsingen. We sluiten dit hoofdstuk daarom af met een tweeledige oproep aan samenleving en politiek: vermijd het uitvergrooten van verschillen, voer een inhoudelijk debat en geef aandacht aan de nuance, maar bied daarbij ook ruimte aan tegenstellingen en inhoudelijke botsingen. Conflicten over waarden en opvattingen horen bij een democratie. Ze kunnen de samenleving een spiegel voorhouden en daarmee ook verder brengen.

Eindnoten

- 1 De gerapporteerde percentages zijn schattingen op basis van een steekproef voor onze SCP-brede enquête Nederland in Beeld (NIB). Alle genoemde cijfers komen uit NIB, tenzij expliciet anders vermeld. Deze cijfers kunnen net iets hoger of lager zijn dan de daadwerkelijke waarden in onze doelpopulatie, de volwassen Nederlandse bevolking. Voor de leesbaarheid worden de onzekerheidsmarges rondom deze schattingen niet weergegeven. Zie verder de [Verantwoording](#). [p. 3](#)
- 2 Het consumentenvertrouwen daalde van -4 in juli 2021 naar -30 in februari 2022 en -50 in juni 2022 en zelfs nog verder tot -59 in oktober 2022 (CBS 2022a). [p. 8](#)
- 3 We vragen mensen hoe ze al met al vinden dat het gaat met Nederland. In de tekst rapporteren we de aandelen 'duidelijk' en 'iets meer' de goede dan wel verkeerde kant op samen. Volgens 13% gaat het in het voorjaar van 2022 duidelijk de verkeerde kant op en volgens 33% iets meer de verkeerde dan de goede kant op. 17% geeft aan dat het iets meer de goede dan verkeerde kant opgaat en volgens 4% gaat het duidelijk de goede kant op. 5% weet het niet, 3% geeft geen antwoord. [p. 8](#)
- 4 De ontwikkelingen in de stemming over de richting van Nederland kunnen we niet sinds 2008 volgen, vanwege een verandering van vraagstelling in juli 2021; zie COB 2022|1, hoofdstuk 4 voor meer uitleg. [p. 9](#)
- 5 Dat deden we in het LISS-onderzoek in juni 2022 (zie de [Verantwoording](#)). [p. 15](#)
- 6 Eveneens gevraagd in het aanvullend LISS-onderzoek in juni 2022 (zie de [Verantwoording](#)). [p. 15](#)
- 7 Gevraagd in ons aanvullend LISS-onderzoek in juni 2022. We zien dat ongeveer 35% van de ondervraagden aangeeft mensen te kennen in hun familie-, vrienden- of kennissenkring die negatieve gevolgen van de huidige economische situatie ondervindt. 31% kent niemand die negatieve gevolgen ondervindt en 34% weet het niet of wil het niet zeggen. Deze cijfers zijn vergelijkbaar met eerdere bevindingen in het COB tijdens de economische crisis in 2009 waar 39% van de Nederlanders iemand kende in de eigen omgeving die negatieve gevolgen van de crisis ervaarde (COB 2009|3). Gevraagd is 'Zijn er mensen in uw familie-, vrienden- of kennissenkring die op dit moment negatieve gevolgen ondervinden van de huidige economische situatie in Nederland (de hoge inflatie en de prijsstijgingen)?' En 'Wilt u voor maximaal drie personen omschrijven wie dat zijn? Gebruik geen (voor)namen, maar omschrijf uw relatie tot de persoon, bijvoorbeeld: buurvrouw, neef, collega. Welke negatieve gevolgen heeft de huidige economische situatie voor hen?' [p. 16](#)
- 8 We vroegen mensen in het LISS-onderzoek in juni 2022 om toe te lichten waarom zij een verslechtering van de economie of eigen financiële situatie verwachten (zie de [Verantwoording](#)). [p. 18](#)
- 9 Dit antwoord komt uit de toelichtingsvraag over politiek vertrouwen in de LISS-meting van juni 2022. [p. 26](#)
- 10 In de kranten is het aantal vermeldingen van de term 'polarisatie' van 2012 tot 2022 bijna verdrievoudigd. Recent verschenen van Paul Dekker (red.; 2022), *Politieke polarisatie in Nederland*, van F. van den Heuvel en Tinnevelt (red.; 2022), *Polarisatie en perspectief*, en van Sjoerd Beugelsdijk (2022), *De Verdeelde Nederlanden*. [p. 48](#)
- 11 Gevraagd in ons aanvullend LISS-onderzoek in juni 2022. We legden mensen de stelling voor dat in Nederland de verschillen van mening over maatschappelijke kwesties steeds groter worden. Bijna driekwart (73%) is het daarmee eens, slechts 4% oneens

Eindnoten

(17% niet eens, niet oneens en 5% weet het niet). Dat was vergelijkbaar met 2019, toen we deze stelling ook voorlegden en 75% het eens was (COB 2019|1: 38) en weer wat hoger dan aan het begin van de coronacrisis (april 2020) toen 63% het eens was. Maar tijdens deze eerste coronagolf was de stemming over de maatschappij sowieso gunstiger (zie COB 2020|2).

[p. 48](#)

- 12 Gevraagd in ons aanvullend LISS-onderzoek in juni 2022. Net als in de NIB-enquête vroegen we mensen ‘Kunt u aangeven hoe groot volgens u in ons land het conflict is tussen mensen met verschillende politieke opvattingen?’. Het aandeel dat vindt dat het conflict (zeer) groot is, is in LISS in juni 2022 (60%) vergelijkbaar met dat in het voorjaar van 2022 in NIB. In LISS lieten we deze vraag vervolgens toelichten.

[p. 51](#)

- 13 Eelco Harteveld is universitair docent aan de afdeling Politicologie van de Universiteit van Amsterdam (UvA) en is gespecialiseerd in het thema (affectieve) polarisatie. Hij was betrokken als adviseur voor dit hoofdstuk en schreef de kaders 3.1 en 3.2.

[p. 53](#)

- 14 Gebaseerd op twee stellingen in de LISS-enquête in juni 2022: ‘Traditionele media (radio, kranten, tv) vergroten tegenstellingen tussen mensen’ en ‘Internet en sociale media vergroten tegenstellingen tussen mensen’. Onze bevindingen in juni 2022 verschillen niet veel van die in 2019 (zie COB 2019|1). In 2019 vond 70% dat internet en sociale media de tegenstellingen vergroten (7% oneens) en was 51% het ermee eens dat traditionele media tegenstellingen vergroten (16% oneens).

[p. 55](#)

- 15 Gevraagd in ons aanvullend LISS-onderzoek in juni 2022. We legden mensen de stelling voor ‘Bij veel maatschappelijke en politieke thema’s in het publieke debat (bijvoorbeeld over immigratie, integratie, klimaat en corona) voelt het alsof je een bepaalde positie moet innemen. Het voelt alsof je geen middenpositie (bijvoorbeeld de positie “ik heb geen mening”) kan kiezen.’ Minder dan de helft (44%) was het hiermee eens en een kwart oneens (24%). 23% neemt een middenpositie in en 9% geeft aan het niet te weten.

[p. 58](#)

- 16 Gevraagd in ons aanvullend LISS-onderzoek in juni 2022. ‘Er zijn mensen die ik ben gaan haten om de standpunten die zij innemen.’ Het aandeel dat het hier in LISS mee eens is, is in juni 2022 14%. We lieten het antwoord op deze vraag toelichten.

[p. 60](#)

- 17 Bij deze definitieve bepaling van de respons zal nog een correctie plaatsvinden voor kaderfouten en oneigenlijke non-respons. We spreken van een kaderfout als het steekproefkader overcompleet (bijvoorbeeld als er mensen in de steekproef zitten die verhuisd zijn naar het buitenland maar zich niet hebben uitgeschreven bij de gemeente), dan wel incompleet is (bijvoorbeeld als er mensen missen omdat er geen adresgegevens bekend zijn). Het steekproefkader geeft daarmee geen perfecte weergave van de gewenste onderzoekspopulatie. Het uiteindelijke responspercentage gebaseerd op de jaarmeting zal daarom iets hoger uitvallen.

[p. 76](#)

Literatuur

Alle eerdere COB-berichten zijn te downloaden via www.scp.nl/publicaties (zoek op: COB).

- Ahler, D.J. (2014). Self-fulfilling misperceptions of public polarization. In: *The Journal of Politics*, jg. 76, nr. 3, p. 607-620.
- Ahler, D.J. en G. Sood (2018). The parties in our heads: Misperceptions about party composition and their consequences. In: *The Journal of Politics*, jg. 80, nr. 3, p. 964-981.
- Arora, S.D., G.P. Singh, A. Chakraborty en M. Maity (2022). Polarization and social media: A systematic review and research agenda. In: *Technological Forecasting and Social Change*, nr. 183, 121942.
- Avest, I. ter, T. van Prooijen, I. Rosenthal, R. Smit en J. van der Stoep (2010). Van conflict vermijden naar ruimte voor conflicten. *NieuwWij*. Geraadpleegd op 21 november 2022 via www.nieuwwij.nl/themas/van-conflicten-vermijden-naar-ruimte-voor-conflicten.
- Beugelsdijk, S. (2022). *De Verdeelde Nederlanden. Hoe een perfecte storm een klein land dreigt te splijten (en wat we daaraan kunnen doen)*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Boelhouwer, J. en F. Vonk (2019). Kwaliteit van leven: leefsituatie en tevredenheid met het leven. In: *De sociale staat van Nederland 2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boelhouwer, J. en F. Vonk (2020). Kwaliteit van leven. In: *De sociale staat van Nederland 2020*. Geraadpleegd op 18 november 2022 via <https://digitaal.scp.nl/ssn2020/kwaliteit-van-leven>.
- Boutellier, J.C.J. (2021). *Het nieuwe westen: de identitaire strijd om de sociale verbeelding*. Amsterdam: Van Gennep.
- Bovens, M., P. Dekker en W. Tiemeijer (2014). *Gescheiden werelden?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau en Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Broockman, D.E., J.L. Kalla en S.J. Westwood (2022). Does affective polarization undermine democratic norms or accountability? Maybe not. Te downloaden op OSF <https://osf.io/preprints/gbtsq>.
- Brubaker, R. (2017). Why populism? In: *Theory and Society*, jg. 46, nr. 5, p. 357-385.
- Busby, E.C., A.J. Howat, J.E. Rothschild en R.M. Shafraneck (2021). *The Partisan Next Door: Stereotypes of Party Supporters and Consequences for Polarization in America*. Cambridge University Press.
- CBS (2016). *Vertrouwen Nederlandse consumenten nader geanalyseerd 2016* |3. Geraadpleegd op 21 november 2022 via www.cbs.nl/-/media/_pdf/2016/29/2016dne03-consumentenvertrouwen.pdf.
- CBS (2019). *Inkomen van werkenden. Statistische Trends | 2019*. Geraadpleegd op 21 november 2022 via www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2019/inkomen-van-werkenden?onepage=true.
- CBS (2022a). *Consumentenvertrouwen, economisch klimaat en koopbereidheid; gecorrigeerd*. Geraadpleegd op 21 november 2022 via <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/83693NED/table>.
- CBS (2022b). *Huren gemiddeld met 3 procent gestegen*. Geraadpleegd op 21 november 2022 via www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2022/35/huren-gemiddeld-met-3-procent-gestegen.
- Dekker, P. (red.) (2022). *Politieke polarisatie in Nederland*. Utrecht: Wereldvenster.
- Dekker, P. en J. den Ridder (red.) (2011). *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2022). Percepties van tegenstellingen en polarisatie. In: P. Dekker (red.), *Politieke polarisatie in Nederland* (p. 70-85). Utrecht: Wereldvenster.
- Dobber, T. (2022). Onder de motorkap: hoe algoritmes optimaliseren voor onderlinge verschillen. In: P. Dekker (red.), *Politieke polarisatie in Nederland* (p. 134-145). Utrecht: Wereldvenster.
- Duyvendak, J.W. (2017). *Thuis: Het drama van een sentimentele samenleving*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Eggink, E., D. Verbeek-Oudijk en E. Pommer (2013). *Achtergrondrapport bij: Burgers over de kwaliteit van publieke diensten. Een terugblik op 2002-2010*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Es, M. van (2016). *Stereotypes and Self-Representations of Women with a Muslim Background: The Stigma of Being Oppressed*. Cham: Palgrave Macmillan.

- Finkel, E.J., C.A. Bail, M. Cikara, P.H. Ditto, S. Iyengar, S. Klar, L. Mason, M.C. McGrath, B. Nyhan, D.G. Rand, L.J. Skitka, J.A. Tucker, J.J. van Bavel, C.S. Wang en J.N. Druckman (2020). Political sectarianism in America. In: *Science*, vol. 370, nr. 6516, p. 533-536.
- Harteveld, E. (2019). Polarisatie, dat zijn de anderen. Geraadpleegd op 21 november 2022 via <https://stukroodvlees.nl/polarisatie-dat-zijn-de-anderen>.
- Harteveld, E. (2021). Fragmented foes: Affective polarization in the multiparty context of the Netherlands. In: *Electoral Studies*, jg. 71, nr. 1, 102332.
- Harteveld, E. (2022). Gevoelige snaren: affectieve polarisatie in Nederland. In: P. Dekker (red.), *Politieke polarisatie in Nederland* (p. 86-100). Utrecht: Wereldvenster.
- Harteveld, E. en R. Rekker (2021). Polarisatie in Nederland. In: T. Sipma, M. Lubbers, T. van der Meer, N. Spierings en K. Jacobs (red.), *Versplinterde vertegenwoordiging: Nationaal kiezersonderzoek 2021*. Leiden: SKON.
- Harteveld, E. en M. Wagner (2022). Does affective polarisation increase turnout? Evidence from Germany, The Netherlands and Spain. In: *West European Politics*, p. 1-28 ([dx.doi.org/10.1080/01402382.2022.2087395](https://doi.org/10.1080/01402382.2022.2087395)).
- Harteveld, E., P. Mendoza en M. Rooduijn (2022). Affective polarization and the populist radical right: Creating the hating? In: *Government and Opposition*, jg. 57, nr. 4, p. 703-727.
- Hartman, R., W. Blakey, L. Womick, C. Bail, E.J. Finkel, H. Han, J. Sarrouf, J. Schroeder, P. Sheeran, J.J. van Bavel, R. Willer en K. Gray (2022). Interventions to reduce partisan animosity. In: *Nature human behaviour*, jg. 6, nr. 9, p. 1194-1205.
- Heuvel, F. van den en R. Tinnevelt (red.), *Polarisatie en perspectief: laveren tussen lastige vraagstukken en lange tenen*. Utrecht: Eburon.
- Hoes, E. (2022). De media en politieke polarisatie: de rol van ons gedrag. In: P. Dekker (red.), *Politieke polarisatie in Nederland* (p. 125-133). Utrecht: Het Wereldvenster.
- Horne, W., J. Adams en N. Gidron (2022). The Way we Were: How Histories of Co-Governance Alleviate Partisan Hostility. In: *Comparative Political Studies* ([dx.doi.org/10.1177/00104140221100197](https://doi.org/10.1177/00104140221100197)).
- Huddy, L. en O. Yair (2021). Reducing affective polarization: Warm group relations or policy compromise?. In: *Political Psychology*, jg. 42, nr. 2, p. 291-309.
- I&O Research/NCTV (2022). *Risico- en Crisisbarometer – Voorjaar 2022*. Geraadpleegd op 21 november 2022 via [Risico- en Crisisbarometer – Voorjaar 2022 | Rapport | Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid \(nctv.nl\)](https://risico-en-crisisbarometer.nl).
- Iyengar, S., Y. Lelkes, M. Levendusky, N. Malhotra en S.J. Westwood (2019). The origins and consequences of affective polarization in the United States. In: *Annual Review of Political Science*, jg. 22, nr. 1, p. 129-146.
- Jong, J. de (2022). Kunnen discussies polarisatie verkleinen? In: P. Dekker (red.), *Politieke polarisatie in Nederland*.
- Kalla, J.L. en D.E. Broockman (2021). Which Narrative Strategies Durably Reduce Prejudice? Evidence from Field and Survey Experiments Supporting the Efficacy of Perspective-Getting. In: *American Journal of Political Science* ([dx.doi.org/10.1111/ajps.12657](https://doi.org/10.1111/ajps.12657)).
- Kešić, J. en J.W. Duyvendak (2019). The nation under threat: secularist, racial and populist nativism in the Netherlands. In: *Patterns of Prejudice*, jg. 53, nr. 5, p. 441-463.
- Kingzette, J., J.N. Druckman, S. Klar, Y. Krupnikov, M. Levendusky en J.B. Ryan (2021). How affective polarization undermines support for democratic norms. In: *Public Opinion Quarterly*, jg. 85, nr. 2, p. 663-677.
- Kluzenaar, Y.D. en P. Flore (2021). *Klimaataanpak: toekomstbepalende keuzes voor onze samenleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kunst, S. en S. Steijn (2022). Oorlog in Oekraïne: keerpunt in de publieke opinie over de EU en immigratie in Nederland? Geraadpleegd op 1 december 2022 via <https://stukroodvlees.nl/oorlog-in-oekraïne-keerpunt-in-de-publieke-opinie-over-de-eu-en-immigratie-in-nederland>.
- Levendusky, M.S. (2018). Americans, not partisans: Can priming American national identity reduce affective polarization? In: *The Journal of Politics*, jg. 80, nr. 1, p. 59-70.

- Levendusky, M.S. en D.A. Stecula (2021). *We need to talk: How cross-party dialogue reduces affective polarization*. Cambridge University Press.
- Mason, L. (2018). *Uncivil agreement: How politics became our identity*. University of Chicago Press.
- McCoy, J. en M. Somer (2019). Toward a theory of pernicious polarization and how it harms democracies: Comparative evidence and possible remedies. In: *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 681, nr. 1, p. 234-271.
- Meer, T. van der (2017). Geen democratie zonder waardenstrijd. Zeventiende Wibautlezing. Centrum voor Lokaal Bestuur. Geraadpleegd op 21 november 2022 via www.lokaalbestuur.nl/system/files/2021-01/17e%20wibautlezing.pdf.
- Müller, J.-W. (2014). 'The people must be extracted from within the people': Reflections on populism. In: *Constellations: An International Journal of Critical and Democratic Theory*, jg. 21, nr. 4, p. 483-493.
- Norris, P. (2011). *Democratic deficit: Critical citizens revisited*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Reiljan, A. (2020). 'Fear and loathing across party lines' (also) in Europe: Affective polarisation in European party systems. In: *European Journal of Political Research*, jg. 59, nr. 2, p. 376-396.
- Ridder, J. den (2020). Publieke opinie. In: *De sociale staat van Nederland: 2020*. Geraadpleegd op 29 november 2022 via <https://digitaal.scp.nl/ssn2020/publieke-opinie>.
- Ridder, J. den en P. Dekker (2020). Opvattingen over de vrijheid van meningsuiting. In: F. Demant, J. van Kooten, M. Olde Monnikhof en K. Putters (red.), *De stand van vrijheid - Vrijheid in Nederland 75 jaar na de bevrijding* (p. 51-62). Amsterdam/Den Haag: Nationaal Comité 4 en 5 mei en Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Rijksoverheid (2022). *Miljoenennota 2023. Investeren in nu en later*. Geraadpleegd op 21 november 2022 via www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/begrotingen/2022/09/20/miljoenennota-2023/Miljoenennota%202023.pdf.
- Rosanvallon, P. (2008). *Counter-democracy. Politics in an age of distrust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Santoro, E. en D.E. Broockman (2022). The promise and pitfalls of cross-partisan conversations for reducing affective polarization: Evidence from randomized experiments. In: *Science advances*, jg. 8, nr. 25, eabn5515.
- Scholte, I. (2022). Het historisch laag consumentenvertrouwen verklaard. Geraadpleegd op 21 november 2022 via www.cbs.nl/nl-nl/longread/de-nederlandse-economie/2022/het-historisch-laag-consumentenvertrouwen-verklaard?onepage=true.
- Schwartz-Shea, P. en D. Yanow (2012). *Interpretive research design. Concepts and processes*. New York: Routledge.
- Stephan, W.G., O. Ybarra en K.R. Morrison (2009). Intergroup threat theory. In: T. Nelson (red.), *Handbook of prejudice* (p. 43-59). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Strickler, R. (2018). Deliberate with the enemy? Polarization, social identity, and attitudes toward disagreement. In: *Political Research Quarterly*, jg. 71, nr. 1, p. 3-18.
- Verkoren, W. (2021). *Uit de terreurspiraal: een nieuw perspectief op terrorisme*. Amsterdam: Boom.
- Vliegenthart, R. (2022). Polarisering: de schuld van (sociale) media? In: F. van den Heuvel en R. Tinnevelt (red.), *Polarisatie en perspectief: laveren tussen lastige vraagstukken en lange tenen* (p. 137-151). Utrecht: Eburon.
- Voelkel, J.G., J. Chu, M.N. Stagnaro, J. Mernyk, C. Redekopp, S. Pink, J. Druckman, D. Rand en R. Willer (2021). Interventions reducing affective polarization do not improve anti-democratic attitudes. Te downloaden op OSF: <https://osf.io/preprints/7evmp>.
- Wagner, M. (2021). Affective polarization in multiparty systems. In: *Electoral Studies*, 69, 102199.
- Ward, D.G. en M. Tavits (2019). How partisan affect shapes citizens' perception of the political world. In: *Electoral Studies*, 60, 102045.
- Wojcieszak, M. en B.R. Warner (2020). Can interparty contact reduce affective polarization? A systematic test of different forms of intergroup contact. In: *Political Communication*, jg. 37, nr. 6, p. 789-811.
- Zoizner, A., S.R. Shenhav, Y. Fogel-Dror en T. Sheaffer (2021). Strategy news is good news: how journalistic coverage of politics reduces affective polarization. In: *Political Communication*, jg. 38, nr. 5, p. 604-623.

Verantwoording

Doel van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven

In het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) volgt en duidt het Sociaal en Cultureel Planbureau de Nederlandse publieke opinie. Het onderzoek heeft de volgende doelstellingen:

- Het in beeld brengen van actuele informatie over ontwikkelingen in opvattingen in en houdingen van de Nederlandse bevolking over maatschappelijke en politieke problemen en vraagstukken.
- Het informeren van politiek en publiek met uitvoeriger analyses van deze onderwerpen om Nederland in de tijd en internationaal te kunnen plaatsen en verscheidenheid binnen de Nederlandse samenleving in kaart te brengen en te duiden.
- Een bijdrage leveren aan de publieke discussie over maatschappelijke en politieke vraagstukken door enquêtegegevens over de publieke opinie in perspectief te plaatsen en uit te diepen met behulp van vergelijkende analyses en kwalitatief onderzoek.

Onderzoek voor het tweede bericht van 2022

In dit COB-bericht staan de drie meest actuele metingen van Nederland in Beeld (NIB) centraal. Het enquête-onderzoek hiervoor is uitgevoerd van juli 2021 tot en met juni 2022 door het CBS. In de periode juli 2021-oktober 2021 deden 1268 mensen mee (1066 online, 190 face to face, 12 telefonisch) en in de periode november 2021-februari 2022 deden 1691 mensen mee (1448 online, 228 face to face, 15 telefonisch). In de periode maart-juni 2022 waren dat 1885 mensen (1466 online, 413 face to face en 6 telefonisch). De voorlopige responspercentages waren 43,4% voor juli 2021-oktober 2021, 47,3% voor november 2021-februari 2022 en 44,3% voor maart-juni 2022. De definitieve respons zal worden bepaald na oplevering van het totale jaarbestand en in een toekomstig COB-bericht worden gerapporteerd.¹⁷ Tenzij anders vermeld, zijn in dit rapport de NIB-resultaten gewogen met een additief weegmodel op basis van inkomen, herkomst, type huishouden, provincies plus de vier grootste gemeenten en geslacht x leeftijd.

Open vragen in het LISS-panel in juni 2022

In de NIB-enquête stellen we respondenten twee open trefwoordvragen (naar belangrijke maatschappelijke problemen en sterke punten in Nederland) en laten we mensen aan het slot toelichten waarom zij het de goede of verkeerde kant op vinden gaan. Omdat er in de NIB-enquête verder geen ruimte is voor open vragen en open vragen een centraal onderdeel zijn van het *mixed method* COB-onderzoek, legden we respondenten van het LISS-panel in juni 2022 aanvullend een aantal open vragen voor. Het LISS-panel is tot stand gekomen op basis van een kanssteekproef van huishoudens, door het CBS uit het populatieregister getrokken. Er is dus geen sprake van zelfaanmelding. De vragenlijsten worden online afgenomen en respondenten zonder computer en/of internetverbinding krijgen een eenvoudig te bedienen laptop in bruikleen om de vragenlijsten in te vullen. Zie de website van [CentERdata](#) voor meer informatie over het LISS-panel. In totaal hebben 1309 respondenten van 18 jaar en ouder tussen 6 en 28 juni 2022 de korte online enquête ingevuld, 1302 vulden de vragenlijst volledig in. Er waren 8 open vragen, deze zijn willekeurig verdeeld, zodat elke respondent twee open vragen krijgt om overbelasting te voorkomen. Tenzij anders vermeld, zijn in dit rapport de resultaten vanuit LISS gewogen op sekse, leeftijd en opleiding. In juni 2022 waren er 9 personen met een hoge weegfactor (> 4). Er is gekozen om voor deze personen de weegfactor te begrenzen op 4. Zie voor meer informatie over de onderzoeksverantwoording en de vragenlijst: Natalia Kieruj en Evi de Cock (CentERdata), [Aanvullend onderzoek COB – meting juni 2022](#).

Naast de hierboven beschreven dataverzameling die speciaal voor het COB is uitgevoerd, maken we in dit bericht ook gebruik van data die door anderen zijn verzameld, zoals gegevens van de [Eurobarometer](#).

Zie [hier](#) voor meer informatie over de steekproeftrekking en veldwerk van de Eurobarometer. Ook verwijzen we naar gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) over het consumentenvertrouwen, zie daarvoor het [Consumenten Conjunctuuronderzoek](#) (CCO).

Vier focusgroepen in september 2022

Op 13 en 15 september zijn er in Tilburg en Amsterdam in totaal vier focusgroepen gehouden door Judith ter Berg en Katja Schuurman van onderzoeksbureau Kantar Public / Mare. Zij spraken met groepen met acht deelnemers over het thema polarisatie. In totaal hebben 32 personen deelgenomen aan de groepsgesprekken. De groepen waren verdeeld naar type opleiding, met in iedere stad één groep met opleiding t/m mbo en één groep met opleiding hbo of wo (deze indeling is gebaseerd op eerdere onderzoekservaring, waarbij bleek dat het indelen van gespreksgroepen naar opleiding de gesprekken vergemakkelijkt). De groepen kenden verder een variatie in leeftijd, geslacht en beroepsgroep. In Tilburg namen overwegend mensen zonder migratieachtergrond deel, in Amsterdam ook mensen met een migratieachtergrond. Bij citaten uit de toelichtingsvragen geven we het geslacht, de leeftijd en de opleiding van de respondent. Bij citaten uit de focusgroepen benoemen we uit welke groep het citaat komt (stad en type opleiding). De deelnemers voor deze groepen zijn geselecteerd uit het NIPO-panel van Kantar Public. Een uitgebreid verslag van de gevolgde werkwijze en de uitkomsten van de groepsgesprekken is terug te lezen in de [onderzoeksrapportage van Kantar/Public Mare](#).

Weergave percentages en gemiddelden en toetsing verschillen

Bij het toetsen van verschillen door de tijd of tussen groepen hanteren we een significantieniveau van $p < 0,01$. In het rapport noemen we omwille van de leesbaarheid percentages, maar het is van belang om te zeggen dat die percentages schattingen zijn en onzekerheidsmarges kennen. Dat betekent dat de daadwerkelijke percentages voor de gehele Nederlandse bevolking (met andere woorden: als we iedereen in Nederland bevraagd zouden hebben) iets hoger of lager kunnen uitvallen dan de gerapporteerde percentages.

Colofon

Sociaal en Cultureel Planbureau

www.scp.nl

Bezoekadres

Bezuidenhoutseweg 30
2594 AV Den Haag

Postadres

Postbus 16164
2500 BD Den Haag

Ontwerp

Concept: Vormplan Design
Lay-out: Textcetera

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, december 2022

CONTINU ONDERZOEK BURGERPERSPECTIEVEN

COB

